

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Βιοηθική-Ιατρική Ηθική

Μεταπτυχιακή Διατριβή

Η Έννοια του Αγαθού κατά τον Αριστοτέλη και τους
Στωικούς. Ηθικές και Πολιτικές Προεκτάσεις στη Σύγχρονη
Ιατρική Πράξη.

Αφροδίτη Ελισσαίου-Ξενοφώντος

Επιβλέπων Καθηγητής
Παναγιώτης Ι. Ηλιόπουλος

Δεκέμβριος 2021

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

**Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
*Βιοηθική-Ιατρική Ηθική***

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Η Έννοια του Αγαθού κατά τον Αριστοτέλη και τους
Στωικούς. Ηθικές και Πολιτικές Προεκτάσεις στη Σύγχρονη
Ιατρική Πράξη.**

Αφροδίτη Ελισσαίου-Ξενοφώντος

**Επιβλέπων Καθηγητής
Παναγιώτης Ι. Ηλιόπουλος**

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στην Βιοηθική - Ιατρική Ηθική από τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου

Δεκέμβριος 2021

ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ

Περίληψη

Η κρίση ηθικών αξιών που παρατηρείται στη σύγχρονη εποχή, καθιστούν τη μελέτη του Αγαθού πιο επίκαιρη από ποτέ. Η εισδοχή νέων τεχνολογιών και οι εφαρμογές τους στη σύγχρονη Ιατρική πράξη, καθώς και ο σχεδιασμός των διαφόρων συστημάτων Υγείας μέσα από πολιτικές πρακτικές και αποφάσεις ενισχύει την ανάγκη επαναφοράς, κατανόησης και ενίσχυσης εννοιών, όπως του Αγαθού με επίκεντρο πάντα τον άνθρωπο. Οι ποικίλες εκφάνσεις της έννοιας του Αγαθού, όπως διδάχθηκε από τον Αριστοτέλη και τους Στωικούς, με την πρακτική εφαρμογή τους στη σύγχρονη Ιατρική πράξη και τις ηθικές και πολιτικές προεκτάσεις που μπορεί να έχουν, θα μελετηθούν και θα αναπτυχθούν στην παρούσα διατριβή.

Αρχικά θα γίνει αναφορά στον ίδιο τον Αριστοτέλη και στη συνέχεια θα αναλυθεί η έννοια του αγαθού και της ευδαιμονίας, με βασικό πυρήνα τη διδασκαλία του μέσα από τους τόμους των *Ηθικών Νικομαχείων*, αλλά και με τη βοήθεια σύγχρονων και παλαιότερων μελετητών του έργου του. Στη συνέχεια θα αναλυθεί επιγραμματικά η έννοια των διαφόρων αρετών και στο τέλος θα γίνει η συσχέτιση των ως άνω με τη σύγχρονη ιατρική πράξη και τα συστήματα υγείας.

Ακολούθως, θα γίνει σύντομη ιστορική αναδρομή στη στωική φιλοσοφία, θα αναλυθεί η διδασκαλία των Στωικών για την έννοια του Αγαθού, καθώς και τα χαρακτηριστικά του στωικού σοφού, όπως και οι απόψεις των Στωικών για την «έξοδο από την ζωή», αφού αποτελεί σημαντικό στοιχείο της διδασκαλίας τους. Στη συνέχεια, θα γίνει αναφορά στην ιδέα των Στωικών για την πόλη, δηλαδή «την Κοσμόπολη», και τελικά θα επιχειρηθεί ο συσχετισμός με την Ιατρική και την υγεία γενικότερα. Λόγω των «ιδιαίτερων» απόψεων των Στωικών σε κάποια θέματα θα γίνει σύντομη αναφορά στις θέσεις τους για τις εκτρώσεις και την ευθανασία. Στο τέλος θα διατυπωθεί μια γενική άποψη σχετικά με όσα έχουν προαναφερθεί κατά τα στωικά δόγματα.

Στα επιλεγόμενα, θα αναφερθούν οι τρόποι με τους οποίους οι διδασκαλίες των αρχαίων φιλοσόφων μπορούν να έχουν εφαρμογή στη σύγχρονη εποχή και ειδικά στον τομέα της Ιατρικής με έμφαση στην πανδημία που ταλανίζει σήμερα την ανθρωπότητα.

SUMMARY

The crisis of ethical values observed in modern times makes the study of Good (*Agathon*) more current than ever. The introduction of new technologies, their applications in modern medical practice and the design of Health systems through political actions and decisions strengthens the need to reset, understand and enhance concepts like that of the Good with the human being as the epicenter. The various facets of the meaning of Good, as it was taught from Aristotle and the Stoics with its applications in modern medical practice and its ethical and political implications, will be considered and developed in this study.

Firstly, a short reference to Aristotle's' biography will be made, and then an analysis of the meaning of Good and the acquisition of Happiness (*Eudaimonia*) based on Aristotle's teaching through his books of *Nicomachean Ethics* and the research work of modern and older scholars on Aristotle's work. Then the meaning of several virtues will be analysed and at the end, the association between these virtues with modern medical action and Health care systems will be discussed.

Subsequently, a historical perspective of Stoic philosophy will be attempted, and then an analysis of Stoic teaching concerning the concept of Good, the characteristics of the sage and the beliefs of the Stoics concerning Death "the exit of life", since this is a very important element of their teaching. Then there will be a reference to Stoics belief in a global community, the «Cosmopolis», and at the end the connection with Medicine and Health in general will be examined. Due to the «special» views of the Stoics concerning some topics, there will be a short reference to their views about the termination of pregnancy and euthanasia. At the end a general conclusion will be elicited.

In the last part, as general conclusion, the ways in which the teaching of ancient philosophers can be applied in modern times, especially in Medicine with emphasis on the current pandemic that makes humanity suffer for the last two years, will be discussed.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον επιβλέποντα καθηγητή μου στην εκπόνηση αυτής της διατριβής, κ. Παναγιώτη Ηλιόπουλο, που χωρίς την πολύτιμη βοήθεια, τις παρατηρήσεις και την καθοδήγηση του, δεν θα ήταν εφικτή η περάτωσή της.

Θα ήθελα, ακόμη, να ευχαριστήσω όλους τους διδάσκοντες των προηγούμενων εξαμήνων στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα Βιοηθική-Ιατρική Ηθική, που υπό τον συντονισμό του κ. Πρωτοπαπαδάκη Ευάγγελου κατάφεραν να εμφυσησουν τις γνώσεις τους. Ο καθένας το έπραξε σύμφωνα με την ειδικεισή του, αλλά στο σύνολο τους οι γνώσεις αυτές, διαδραμάτισαν τον δικό τους ρόλο στο να καταστεί εφικτή αυτή η μεταπτυχιακή διατριβή.

Τέλος, θα αποτελούσε αγνωμοσύνη, αν δεν ευχαριστούσα τον κ. Νεόφυτο Ξενοφώντος για την τεχνική υποστήριξη στην διαμόρφωση του τελικού κειμένου.

Σας ευχαριστώ όλους.

Περιεχόμενα

Κεφάλαιο 1	1
Εισαγωγή	1
1.1 Σύντομη Βιογραφία του Αριστοτέλη.....	1
Κεφάλαιο 2	2
Ο Αριστοτέλης και το Αγαθό	2
2.1 Η έννοια του αγαθού κατά τον Αριστοτέλη.....	2
2.2 Ο ανθρώπινος χαρακτήρας και οι αρετές.....	5
2.3 Η σχέση ψυχής και σώματος στην αριστοτελική φιλοσοφία	8
2.4 Δικαιοσύνη και πολιτεία	9
Κεφάλαιο 3	12
Εφαρμογή των ποικίλων εκφάνσεων του Αγαθού στη σύγχρονη Ιατρική πράξη	12
3.1 Αριστοτέλης και Ιατρική.....	12
3.2 Εφαρμογές του αγαθού στη σύγχρονη ιατρική.....	12
3.3 Ο Αριστοτέλης και το μέλλον της Παγκόσμιας Υγείας.....	15
Κεφάλαιο 4	17
Εισαγωγή στη στωική Φιλοσοφία	17
4.1 Ιστορική αναδρομή στη στωική φιλοσοφία	17
4.2 Το ανθρωπολογικό υπόβαθρο της φιλοσοφίας των στωικών	18
Κεφάλαιο 5	21
Η Ηθική των Στωικών	21
5.1 Η έννοια της αρετής.....	21
5.2 Το αγαθό και η κατάκτηση της ευδαιμονίας	23
5.3 Ο στωικός σοφός.....	27
5.4 Η «έξοδος» από την ζωή σύμφωνα με τους στωικούς.....	32
5.5 Η στωική ιδέα της «οικείωσης» και η κοσμόπολη	34
Κεφάλαιο 6	38
Εφαρμογή των ποικίλων εκφάνσεων του Αγαθού στη σύγχρονη Ιατρική πράξη-Το δόγμα των Στωικών	38
6.1 Στωικισμός και Ιατρική.....	38
6.2 Οι θέσεις των στωικών για τις εκτρώσεις και την ευθανασία.....	41
6.3 Τα χαρακτηριστικά του ιατρού και της ιατρικής πράξης σύμφωνα με τους στωικούς.....	43
6.4 Η παρακαταθήκη των στωικών στον σύγχρονο κόσμο	47
ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ	49

Βιβλιογραφία	51
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία	51
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	53

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

1.1 Σύντομη Βιογραφία του Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε το 384 π.Χ. στα Στάγिरα της Μακεδονίας. Από το 367 έως το 347 σπούδασε στην πλατωνική Ακαδημία των Αθηνών, στην οποία στη συνέχεια δίδαξε (Rapp 2001:11). Όταν απεβίωσε ο Πλάτωνας, το έτος 347, ο Αριστοτέλης περιπλανήθηκε σε διάφορα μέρη, όπως η Άσσος της Μυσίας και η Λέσβος και δίδαξε τον Μέγα Αλέξανδρο στην αυλή του βασιλιά Φιλίππου της Μακεδονίας (Rapp 2001:11). Το 335 επέστρεψε στην Αθήνα και ίδρυσε τη δική του σχολή, το Λύκειο (Rapp 2001:11). Στη σχολή του οι μαθητές μελετούσαν ένα ευρύ φάσμα από θέματα, από τα οποία τα περισσότερα ανήκαν ήδη στα ενδιαφέροντα του Αριστοτέλη, όπως βοτανολογία, βιολογία, αστρονομία, ιατρική, ηθική, ιστορία της φιλοσοφίας κ.α. (*Stanford Encyclopedia of Philosophy, Aristotle* 2020). Το 323 έφυγε από την Αθήνα και απεβίωσε το 322 στη Χαλκίδα. Μετά τον θάνατο του, διευθυντής της σχολής ανέλαβε αρχικά ο Θεόφραστος, που ήταν μαθητής του. Οι φιλόσοφοι του κύκλου του Αριστοτέλη και του Θεόφραστου ονομάστηκαν Περιπατητικοί (Rapp 2001:12).

Ο Αριστοτέλης στο έργο του έχει επηρεαστεί από το έργο του διδασκάλου του, του Πλάτωνα. Στα ζητήματα ηθικής όμως, δεν δέχεται τη θέση του Πλάτωνα ότι η ιδέα του αγαθού αποτελεί ύψιστη επιδίωξη, αλλά επιχειρεί, όπως ο Πλάτων, να ερμηνεύσει τη σχέση ευδαιμονίας και αρετής χρησιμοποιώντας μια θεωρία περί ψυχής, στην οποία η αρετή ορίζεται ως μια κατάσταση ψυχικής ευταξίας ή αρμονίας (Rapp 2001:12). Ο Αριστοτέλης, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, επικεντρώνεται περισσότερο στο χαρακτήρα και στη συνήθεια από ό,τι στη λογική (Rapp 2001:13). Γενικά ο Αριστοτέλης ενδιαφέρεται πολύ περισσότερο για την παρατήρηση και την εμπειρία, παρά για την αφηρημένη λογική, όπως ο Πλάτωνας (Bottsford & Robinson 2015:436). Όπως επισημαίνουν οι Bottsford & Robinson, «Ενώ ο Πλάτων δίνει έμπνευση, ο Αριστοτέλης μεταδίδει γνώσεις. Ο ένας πετά πάνω από τα σύννεφα, ο άλλος κρατά τα πόδια του σταθερά στη γη» (Bottsford & Robinson 2015:437).

Κεφάλαιο 2

Ο Αριστοτέλης και το Αγαθό

2.1 Η έννοια του αγαθού κατά τον Αριστοτέλη

Όπως παρατηρεί ο Κάλφας «Ο Αριστοτέλης αποτελεί το θεμέλιο όλης της μεταγενέστερης φιλοσοφίας» (Κάλφας 2015:86). Και συνεχίζει «Η αριστοτελική σκέψη μπορεί να προσαρμοστεί σε κάθε εποχή και πολιτισμό... Ολόκληρα τμήματα της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη διατηρούν και σήμερα την ισχύ και την επικαιρότητα τους. Η τυπική λογική είναι αριστοτελική, η φιλοσοφία της επιστήμης και του δικαίου στηρίζονται στις δικές του βασικές διακρίσεις, ενώ η αριστοτελική ηθική έχει αναβιώσει στις μέρες μας» (Κάλφας 2015:86). Με την κρίση των ηθικών αξιών που παρατηρείται στη σύγχρονη εποχή η μελέτη του Αγαθού γίνεται πιο επίκαιρη από ποτέ.

Τι όμως φρονούσε ο Αριστοτέλης για την έννοια του Αγαθού;

Αρχικά στα *Ηθικά Νικομάχεια* αναφέρει: «Κάθε τεχνική δεξιότητα και κάθε γνωστική δραστηριότητα, παρόμοια και κάθε πράξη και κάθε διαδικασία επιλογής και προτίμησης έχει για στόχο της-κατά την παραδοχή όλων-κάποιο αγαθό. Σωστά, επομένως, είπαν για το αγαθό πως είναι αυτό που αποτελεί τον στόχο όλων των πραγμάτων». (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1094a,1-4). Στην υπόθεση του Αριστοτέλη κάθε ανθρώπινη προσπάθεια πρέπει να έχει ένα τέλος, ένα «αγαθό», το οποίο είναι η τέλεια κορύφωση της (Eliopoulos 2011:4). Είναι χαρακτηριστική η παρομοίωση που επιχειρεί με τους τοξότες, που θέλουν να βρουν τον στόχο τους: έτσι και ο άνθρωπος μέσα από την γνώση του αγαθού και έχοντας το ως στόχο θα πετύχει πιο εύκολα και αποτελεσματικά τι είναι ορθότερο για αυτόν (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1094b,1-8).

Όπως εκτιμά ο Ross, ένας από τους αξιολογότερους μελετητές του έργου του Αριστοτέλη, «Η ηθικότητα κατά τον Αριστοτέλη έγκειται σε ορισμένες πράξεις που γίνονται, όχι επειδή είναι ορθές καθαυτές, αλλά επειδή θα μας φέρουν πιο κοντά στο «ανθρώπινο αγαθό»». (Ross 1991:266). Ο Αριστοτέλης διακρίνει την πράξη ή συμπεριφορά, που έχει αξία αυτή καθαυτή, με το αποτέλεσμα που αντλεί αυτή από το «έργο» και αυτό ίσως δεν

συμβιβάζεται με την προαναφερθείσα πρόταση περί αγαθού. (Ross 1991:266). Όμως αυτή η διάκριση που γίνεται από τον Αριστοτέλη ερμηνεύει την ανθρώπινη πράξη με την κατηγορία του μέσου και του σκοπού. Ο σκοπός τον οποίο επιδιώκει μια συγκεκριμένη πράξη μπορεί να είναι απλώς ένα μέσο προς έναν απώτερο σκοπό, αλλά αυτή η διαδοχή μέσων και σκοπών θα πρέπει να έχει ένα όριο (Ross 1991: 266). Ο απώτατος σκοπός κάθε πράξης πρέπει όχι μόνο να έχει αξία, όπως υποστηρίζει ο Αριστοτέλης, αλλά και να είναι ο ίδιος για κάθε πράξη (Ross 1991:266).

«Τα ερωτήματα που γεννώνται», όπως εκτιμά ο Ross, «είναι δύο: Ποιος είναι αυτός ο σκοπός; Και ποια επιστήμη τον διερευνά;» (Ross 1991:266). Στο δεύτερο ερώτημα ο Αριστοτέλης απαντά ότι η επιστήμη που διερευνά το ανθρώπινο αγαθό φαίνεται πως είναι η πολιτική, η οποία καθορίζει τι είδους επιστήμες/τέχνες θα χρειαστούν σε μια πόλη και πώς θα ασχολείται ο κάθε πολίτης με αυτές (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* 1094b,8-16).

Ο σκοπός των ανθρώπινων πράξεων είναι να αποκτήσει το τελικό αγαθό που είναι η ευδαιμονία. Η ευδαιμονία για πολλούς, όπως αναφέρει, ταυτίζεται με την «καλή ζωή» και την «καλή πράξη/ενέργεια», αλλά γενικά οι γνώμες διχάζονται γιατί οι σοφοί θεωρούν την ευδαιμονία κάτι διαφορετικό από τους άλλους ανθρώπους (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1095a, 21-25). Στη συνέχεια θέτει μορφολογικά κριτήρια που ένα ύψιστο αγαθό ή στόχος οφείλουν να πληρούν (1097a), προτού φτάσει να ταυτίσει το ύψιστο αγαθό με την ευδαιμονία ή την ευτυχία (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1097b,1).

Κάποια πράγματα επιλέγονται μόνο για χάρη κάποιου άλλου στόχου, όπως ένα φάρμακο για παράδειγμα, επιλέγεται για επίτευξη της υγείας, και κάποια επιλέγονται τόσο για χάρη των ίδιων όσο και για χάρη κάποιου άλλου στόχου, όπως η ηδονή και η αρετή (Rapp 2001:23). Το ύψιστο, όμως, αγαθό ή σκοπός επιλέγεται μόνο για χάρη του ίδιου και δεν μεγαθύνεται με τη συμπλήρωση κάποιου άλλου αγαθού (Ross 2001:23).

Τελικό αγαθό, δηλαδή αγαθό που επιλέγεται πάντοτε για αυτό που είναι το ίδιο και ποτέ για χάρη κάποιου άλλου αγαθού, είναι η ευδαιμονία, σε αντίθεση με άλλα αγαθά, όπως η τιμή και η διανοητική δραστηριότητα, που μπορεί να τα επιλέγουμε και για αυτό που είναι, αλλά κυρίως επιλέγουμε αυτές τις αρετές γιατί μας παρέχουν το μέσον για να γίνουμε ευδαίμονες (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1097b, 1-10). Η καλή ζωή του κάθε

ανθρώπου που καθοδηγείται από τον λόγο μπορεί να εκφράζει το αγαθό (Irwin 2005: 274). Όπως εκτιμά ο Irwin, «Μια ζωή που δεν καθοδηγείται από τον λόγο, μπορεί να είναι καλή για ένα άλλο όν, αλλά όχι για τον έλλογο άνθρωπο» (Irwin 2005: 274-275).

Μετά από εκτεταμένη συζήτηση για την έννοια του αγαθού, όπως ενσωματώνεται στη ζωή του κάθε ανθρώπου, στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ο Αριστοτέλης καταλήγει: «Η ευδαιμονία είναι το υπέρτατο αγαθό και μαζί ό,τι πιο ωραίο και ό,τι πιο ευχάριστο: Οι τρεις αυτές ιδιότητες δεν πρέπει να χωρίζονται με τον τρόπο που αυτό γίνεται στην επιγραφή της Δήλου:

“Το δικαιοτάτο είναι το πιο όμορφο, η υγεία το καλύτερο·
το πιο ευχάριστο από όλα είναι νά 'χει κανείς ό,τι αγαπά.”

Ο λόγος είναι ότι όλες αυτές οι ιδιότητες συνυπάρχουν στις άριστες ενέργειες -αυτές, ή μία από αυτές, η καλύτερη, λέμε πως είναι η ευδαιμονία» (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1099b,27-33).

Και συνεχίζει επισημαίνοντας, ότι η ευδαιμονία χρειάζεται ως εργαλεία και τα εξωτερικά αγαθά, όπως είναι ο πλούτος, η ομορφιά, η πολιτική δύναμη, η βοήθεια καλών φίλων· αν τα χάσεις αυτά, αν χάσεις αυτή την ευημερία μπορεί να πάψεις να είσαι ευδαίμων, και γι' αυτό πολλοί βάζουν την ευδαιμονία μαζί με την καλή τύχη, ενώ άλλοι μαζί με την αρετή(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1099b,1-10).

Σε άλλο σημείο των *Ηθικών Νικομαχείων* αναφέρεται στο πως οι διάφορες καταστάσεις στη ζωή ενός ανθρώπου μπορεί να επηρεάσουν θετικά ή αρνητικά την ευδαιμονία του· οι μικρές ευτυχίες ή δυστυχίες που μπορεί να παρουσιαστούν στη ζωή μας μπορεί να μην επηρεάσουν την ευδαιμονία μας, αλλά οι μεγάλες, ειδικά οι δυστυχίες, μπορεί να συνθλίψουν την ευδαιμονία του ατόμου, να το στενοχωρήσουν και να το εμποδίσουν να προχωρήσει· παρ' όλα αυτά ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι ένας άνθρωπος αληθινά μεγαλόψυχος θα υπομείνει καρτερικά και τις μεγάλες δυστυχίες που μπορεί να του παρουσιαστούν (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1100b,27-37). Η επισήμανση αυτή του Αριστοτέλη είναι πολύ ορθή και ρεαλιστική γιατί πράγματι ένας άνθρωπος που βιώνει μια μεγάλη απώλεια, για παράδειγμα ένα πένθος, ή είναι βαριά ασθενής, έχει απωλέσει δηλαδή το αγαθό της υγείας, δεν μπορεί να είναι ευδαίμων.

Συνεχίζοντας την ανάλυση του για την ευδαιμονία καταλήγει στην προσπάθεια ορισμού της αρετής, αφού η « ευδαιμονία είναι ενέργεια της ψυχής σύμφωνη με την τέλεια αρετή»

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1102a,6-9). Η αρετή του ανθρώπου είναι αρετή της ψυχής και σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο πολιτικός πρέπει να γνωρίζει μερικώς τα σχετικά με την ψυχή, ακριβώς όπως ο γιατρός, αν και επιθυμεί να θεραπεύσει μόνο κάποιο μέρος του σώματος, για να πετύχει στο έπακρο, πρέπει να γνωρίζει καλά όλο το ανθρώπινο σώμα· την πολιτική επιστήμη δε, την θεωρεί ανώτερη από την ιατρική(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1102b,26-19). Σύμφωνα με τον Παπαδή, «Η μόνη διαφορά μεταξύ Ηθικής και Πολιτικής, όσον αφορά το αγαθό, είναι ότι η πρώτη εξετάζει το αγαθό κυρίως του ανθρώπου ως ανθρώπου και ιδιώτη, ενώ η δεύτερη εξετάζει το αγαθό του ανθρώπου, κυρίως ως πολίτου, αφού η συμβολή της στη δημιουργία καλών πολιτών είναι ο κύριος σκοπός της» (Παπαδής 2001:47). Η προσωπική ευδαιμονία του κάθε ανθρώπου είναι άρρηκτα συνυφασμένη με το καλό των υπόλοιπων μελών της κοινότητας (Irwin 2005:279).

Ο Ross αναφέρει χαρακτηριστικά «Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η ευδαιμονία είναι η μορφή δράσης προς την οποία τείνει η αρετή... Η αρετή είναι η πηγή από την οποία ξεκινά η αγαθή δραστηριότητα, η ηδονή είναι το φυσικό της επακόλουθο και ο πλούτος η συνήθης προϋπόθεση... Ωστόσο ο Αριστοτέλης έχει την προνοητικότητα να προσθέσει ότι ο καλός χαρακτήρας μπορεί να διακριθεί και σε αντίξοες συνθήκες» (Ross 1991:272).

2.2 Ο ανθρώπινος χαρακτήρας και οι αρετές

Η δημιουργία του αγαθού χαρακτήρα είναι πολύ σημαντική στη διδασκαλία του Αριστοτέλη και αλληλένδετη με όσα έχουμε αναπτύξει μέχρι τώρα για την θεωρία του όσον αφορά την έννοια του αγαθού, την κατάκτηση του και την πρακτική εφαρμογή του στη ζωή της κάθε ανθρώπινης ύπαρξης. Αυτός ο αγαθός χαρακτήρας και οι αρετές που θα πρέπει να τον χαρακτηρίζουν θεωρείται σημαντικός τόσο στη σύγχρονη ιατρική πράξη, όσο και στην ανάπτυξη των διαφόρων πολιτικών που αφορούν τα διάφορα συστήματα Υγείας, αφού όπως είδαμε ο Αριστοτέλης εμφατικά τονίζει την ανάγκη τόσο οι ιατροί, όσο και οι πολιτικοί, οι ηγεμόνες, να χαρακτηρίζονται από ηθικότητα και άρα να έχουν κάποιες, αν όχι όλες, από τις αρετές του αγαθού χαρακτήρα.

Οι αρετές που υπάρχουν στον άνθρωπο δεν είναι ούτε φυσικές, ούτε μη φυσικές (Ross1991:273). Σε κάθε άνθρωπο υπάρχει ενδογενώς η ικανότητα να τις αποκτήσει,

αλλά αυτή η ικανότητα αναπτύσσεται με την πρακτική (Ross1991:273). Ο Αριστοτέλης αναφέρει στα *Ηθικά Νικομάχεια* τον διαχωρισμό της αρετής σε διανοητική και ηθική, με την πρώτη να βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη διδασκαλία, ενώ η ηθική αρετή είναι αποτέλεσμα του έθους· καμιά ηθική αρετή, υποστηρίζει, δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1103a,13-17). Όπως παρατηρεί ο Κόντος «Η Αριστοτελική ηθική προσπαθεί να ισορροπήσει ανάμεσα σε δύο απαιτήσεις : από τη μια πλευρά, μας αποενοχοποιεί για ένα πολύ μεγάλο μέρος των ηθικών έξεων που έχουμε αποκτήσει, διότι δεν είμαστε εμείς υπεύθυνοι για τις ηθικές έξεις που γίνονται δεκτές σε ένα πολίτευμα (για τον δάσκαλο μας, τους γονείς μας, τον νομοθέτη), αλλά από την άλλη ο ενήλικος, χάρις στον λόγο του έχει την δυνατότητα να διορθώσει ή να αναδιαμορφώσει τις έξεις του» (Κόντος 2018:86).

Ο Ross αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η αρετή αφορά πράξεις και συναισθήματα (πάθη) που συνοδεύονται πάντα από ηδονή ή λύπη. Η λύπη είναι η θεραπεία των κακών πράξεων. Η τάση μας να νοιώθουμε ηδονή με ορισμένα αντικείμενα υπάρχει μέσα μας εκ γενετής· έχουμε δηλαδή την τάση να κρίνουμε όλες τις πράξεις με βάση τον ευχάριστο ή οδυνηρό τους χαρακτήρα. Δυσκολότερο είναι να καταπολεμήσουμε την ηδονή από ό,τι τον θυμό, και η κατανίκηση της είναι το θεμελιακό αντικείμενο της αρετής. Ωστόσο δεν πρέπει να υποστηρίξουμε ότι η αρετή είναι απαλλαγή από την ηδονή και την λύπη· οι τάσεις προς την ηδονή και την λύπη δεν πρέπει να καταπνίγονται, αλλά αντίθετα να διαπλάθονται έτσι ώστε να λάβουν το κατάλληλο σχήμα. Πρέπει να μάθουμε να αισθανόμαστε ηδονή με σωστό τρόπο και στον σωστό χρόνο. Ο Αριστοτέλης ούτε εκθειάζει αλλά ούτε και καταδικάζει τις τάσεις που είναι εγγενείς στον άνθρωπο· αυτές οι τάσεις είναι αδιάφορες καθαυτές· γίνονται αγαθές ή κακές όταν, αντίστοιχα, υποτάσσονται ή αφήνονται να κυριαρχήσουν πάνω στον «δίκαιο κανόνα» τον οποίο η έλλογη φύση μας συλλαμβάνει για τον εαυτό της και προσπαθεί να επιβάλει σε αυτές» (Ross 1991:274). Η θεωρία του Αριστοτέλη για την αρετή, σύμφωνα με τους Moutsopoulos και Protopapas-Marneli, υπονοεί «μια συγκεκριμένη θεωρία ηθικής ανάπτυξης, μια θεωρία ανάπτυξης του ηθικού υποκειμένου» (Moutsopoulos & Protopapas-Marneli 2018:112). Εν κατακλείδι, ο ενάρετος άνθρωπος, μπορεί μεν να επιτρέπει στις άλογες επιθυμίες να καταλαμβάνουν κάποιο χώρο στην ζωή του, αλλά διατηρεί πάντα την ισορροπία μεταξύ τους και του πλάνου ζωής του που ρυθμίζεται από τον ορθό λόγο (Irwin 2005:276).

Ο Αριστοτέλης θεωρεί την αρετή ως μεσότητα: «..η αρετή είναι μεσότητα, από την άποψη όμως του σωστού και του άριστου είναι, ασφαλώς, κάτι που βρίσκεται στο ψηλότερο σκαλί» (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1107a,7-8). Στη συνέχεια, όπως εκτιμά ο Rapp, «χρησιμοποιεί τον κανόνα της μεσότητας για να δείξει έως ποιο βαθμό μπορεί να ισχύουν ως ορθές στάσεις και κατά συνέπεια ως εξαιρετικότετες παραδοσιακά αναγνωρισμένες αρετές όπως η ανδρεία, η σύνεση, η δικαιοσύνη, η γενναιοδωρία, η μεγαλοψυχία, η πραότητα κ.ο.κ.» (Rapp 2001:33). Ο Αριστοτέλης διευκρινίζει: «Γι' αυτό ο άνθρωπος που έχει για στόχο του το μέσον πρέπει πριν από όλα να απομακρύνεται από το πιο αντίθετο γι' αυτόν, ακριβώς όπως ήταν και της Καλυψούς η συμβουλή: μακριά από το κύμα εκείνο κράτα μας κι από τον καπνό που βλέπεις, αφού το ένα από τα δύο άκρα είναι μεγαλύτερο λάθος και μεγαλύτερο σφάλμα από το άλλο. Μιας και είναι δύσκολο λοιπόν να πετύχεις το μέσον εφάρμοσε αυτό που είναι ο αμέσως επόμενος καλύτερος τρόπος: διάλεξε το λιγότερο κακό. Και αυτό θα γίνει κατά κύριο λόγο με τον τρόπο που λέμε» (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1109a,33-39,1109b,1-2).

Ο κάθε άνθρωπος όμως είναι διαφορετικός και ως προσωπικότητα, αλλά και ως προς την ζωή που βιώνει και τον ρόλο που διαδραματίζει στην κοινωνία (Rachels 2010:226). Επομένως και οι ιδιότητες του που χαρακτηρίζουν τον κάθε άνθρωπο και τον βοηθούν να ευτυχίσει, πολύ πιθανό διαφέρουν (Rachels 2010:226). Όπως εκτιμά ο Rachels «Ορισμένες όμως αρετές είναι αναγκαίες για όλους τους ανθρώπους σε όλες τις εποχές... Ακόμα και στις πιο ανόμοιες κοινωνίες, οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν τα ίδια βασικά προβλήματα και έχουν τις ίδιες βασικές ανάγκες. Έτσι: α. Όλοι χρειάζονται τη γενναιότητα, γιατί κανείς δεν μπορεί να αποφεύγει πάντα τον κίνδυνο. Επίσης όλοι χρειάζονται θάρρος για να αναλάβουν κάποια στιγμή ένα ρίσκο. β. Σε κάθε κοινωνία θα υπάρχουν άνθρωποι που βρίσκονται σε χειρότερη μοίρα από τους άλλους. Επομένως η γενναιοδωρία θα έχει πάντα αξία. γ. Όλοι χρειάζονται φίλους και για να έχει κανείς φίλους πρέπει να είναι και ο ίδιος φίλος. Επομένως η αφοσίωση είναι αναγκαία για όλους.» Και συνεχίζει: «...Μπορεί να αληθεύει ότι σε κάθε κοινωνία διαφορετικές πράξεις μπορεί να ικανοποιούν την ίδια αρετή...Οι κύριες αρετές δεν υπαγορεύονται από τα κοινωνικά έθιμα, αλλά από τα γεγονότα που αφορούν την κοινή για όλους τους ανθρώπους κατάσταση» (Rachels 2010:227). Και η Annas υπογραμμίζει: «Όποια και να είναι τα υλικά με τα οποία έχεις να δουλέψεις, η ηθική ποιότητα της ζωής σου παράγεται από τον τρόπο που τη ζεις, τις επιλογές που κάνεις και τη σημασία τους για τον χαρακτήρα σου» (Annas 2000:85).

2.3 Η σχέση ψυχής και σώματος στην αριστοτελική φιλοσοφία

Η ψυχή του ανθρώπου είναι αλληλένδετη με το σώμα και αυτό φαίνεται και σε αρκετές παθήσεις που ενώ έχουν την αιτία τους σε ψυχολογικά αίτια, εκδηλώνονται με σωματικά συμπτώματα και για αυτό ονομάζονται και «ψυχοσωματικές». Για τον λόγο αυτό, κρίθηκε αναγκαίο να γίνει μια σύντομη αναφορά στις βασικές απόψεις του Αριστοτέλη που αφορούν την ψυχή, χωρίς επέκταση, αφού η ενδελεχής ανάλυση του θέματος εκφεύγει από τους στόχους της παρούσας διατριβής.

Η ψυχή είναι η μορφή που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα άλλα όντα και του προσδίδει ιδιαιτερότητα (Πελεργίνης 2015:91). Σύμφωνα με τον Ηλιόπουλο, «Ο Αριστοτέλης φρονούσε ότι η ψυχή είναι η πρώτη εντελέχεια ενός φυσικού, οργανικού σώματος, που έχει τη δυνατότητα της ζωής και επίσης έχει την αρχή της κίνησης και της στάσης· δεν είναι κάτι το σωματικό, παρόλο που εμπλέκεται άμεσα σε όλες τις λειτουργίες του σώματος» (Ηλιόπουλος 2010:1). Τα περισσότερα φαινόμενα της νόησης είναι αλληλένδετα με σωματικό πάθος και όταν το ανθρώπινο σώμα το επιτρέψει εκδηλώνονται συγκινήσεις, όπως η οργή και ο φόβος, από την ελάχιστη νοητική αιτία ή και χωρίς αιτία (Ross 1991:188).

Η ψυχή και το σώμα, κατά τον Αριστοτέλη είναι αλληλένδετα. Χωρίς να καταλήγει στην εύκολη φαινομενικά λύση του υλισμού, όπως αναφέρει ο Ηλιόπουλος, «εφαρμόζει μια μονιστική αντίληψη σύμφωνα με την οποία η ψυχή και το σώμα δεν είναι δύο ουσίες διακριτές, αλλά στοιχεία μιας ουσίας» (Ηλιόπουλος 2010:3).

Κάθε πάθος της ψυχής για τον Αριστοτέλη, είναι μεταξύ άλλων πραγμάτων, μια φυσιολογική διαδικασία· καμιά πράξη δεν είναι μόνο πνευματική (Sorabji 1974:70). Έτσι, εάν ένας άνθρωπος επιθυμεί να ιανθεί από κάποιο πάθος που έχει αρνητικές επιπτώσεις για την υγεία του, αυτός θα το καταφέρει με την προϋπόθεση ότι έχει την ικανότητα να ιανθεί κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες και ότι υπάρχουν αυτές οι συνθήκες (Sorabji 1974:70).

Η ψυχή για το σώμα είναι για τον Αριστοτέλη ό,τι η όραση για τον οφθαλμό, με την έννοια ότι εάν καταστραφεί ο οφθαλμός θα καταστραφεί και η όραση (Protopapadakis

2019:36). Η εμπύχωση του ανθρώπου, η οποία σηματοδοτεί και την αρχή της ζωής του, λαμβάνει χώρα μέσα στην μήτρα και αυτό συμβαίνει όταν το έμβρυο μπορεί να κινηθεί, όταν δηλαδή αναπτύξει *αίσθηση*, η οποία είναι ένα μέρος της ψυχής, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη· στα άρρενα έμβρυα αυτό συμβαίνει περίπου την τεσσαρακοστή ημέρα της κύησης, ενώ στα θήλεα γύρω στην ενενηκοστή (Protoaparadakis 2019:36). Ο Αριστοτέλης δεχόταν την ιδέα της έκτρωσης, με την έννοια του ελέγχου του πληθυσμού, και της εύρυθμης λειτουργίας της πόλης-κράτους (Protoaparadakis 2019:37).

Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι η θεωρία του Αριστοτέλη για την ψυχή και την εμπύχωση, παρείχε τα πρώτα ψήγματα για τις σύγχρονες θεωρίες τόσο για την διάγνωση των ψυχοσωματικών παθήσεων, όσο και για την θεραπεία τους, καθώς επίσης και μια πρώτη νύξη για τον έλεγχο των γεννήσεων, καθώς και για την καταπολέμηση του υπερπληθυσμού.

2.4 Δικαιοσύνη και πολιτεία

Οι απόψεις του Αριστοτέλη για την δικαιοσύνη και για το πολίτευμα γενικά είναι πιο επίκαιρες από ποτέ, αν αναλογιστούμε τη σαθρότητα και την διαφθορά που συναντάμε καθημερινά στις διάφορες πολιτικές εξουσίες. Θεωρώντας ότι υπάρχει σύνδεση τόσο με την πρόσβαση των πολιτών στα συστήματα Υγείας, όσο και με την οργάνωση τους γενικότερα θα επιχειρηθεί μια ανάλυση επιγραμματικά των βασικών θέσεων του φιλόσοφου για την δικαιοσύνη και το πολίτευμα γενικότερα.

Ο Αριστοτέλης αφιερώνει σχεδόν όλο το πέμπτο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* στην ανάλυση της Δικαιοσύνης. Η δικαιοσύνη, σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο είναι η έξη που κάνει όλους τους ανθρώπους να έχουν την ικανότητα και την τάση να πράττουν ό,τι είναι δίκαιο, να πράττουν και να θέλουν το δίκαιο· το αντίθετο ισχύει για την αδικία, που είναι η έξη να πράττουν και να θέλουν το άδικο (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1129a,6-9). Και συνεχίζει τονίζοντας την τελειότητα της δικαιοσύνης ως αρετής, καθώς ο άνθρωπος που την διαθέτει, μπορεί να την χρησιμοποιήσει και στη σχέση του με τους άλλους ανθρώπους και όχι μόνο για τον εαυτό του (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*,1129a,35-38). Ενεργούμε υπό το καθεστώς δικαιοσύνης μόνο εάν οι αρετές μας χρησιμοποιούνται για το γενικότερο καλό των συνανθρώπων μας και της κοινότητας

(Rapp 2001:33). Στη συνέχεια, ο Αριστοτέλης διακρίνει τα διάφορα είδη δικαιοσύνης, από τα οποία θα αναφέρουμε την διάκριση της εξισωτικής δικαιοσύνης σε συναλλαγματική και επανορθωτική (Rapp 2001:34). Όπως επισημαίνει ο Rapp «Η πρώτη ρυθμίζει τις εκούσιες συναλλακτικές και εμπορικές σχέσεις, ενώ η δεύτερη οφείλει να αποκαθιστά την ισότητα, αν κάποιος υποστεί ακουσίως ζημιά. Κατά συνέπεια, η επανορθωτική δικαιοσύνη καλύπτει ευρύ φάσμα του σημερινού αστικού και ποινικού δικαίου» (Rapp 2001:34-35).

Όλοι οι άνθρωποι, από τα προϊστορικά ακόμη χρόνια είχαν την ανάγκη να μένουν κοντά ο ένας στον άλλο παρέχοντας βοήθεια και συμπαράσταση. Έτσι άρχισε η δημιουργία κοινοτήτων, που αργότερα έγιναν χωριά και πόλεις, για να καταλήξουν στην δημιουργία της κάθε χώρας μέσα από το πέρασμα του χρόνου. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Rapp: «Αφενός η πολιτεία είναι για τον Αριστοτέλη ο φυσικός τελικός σκοπός του σχηματισμού μιας κοινότητας· αφετέρου, η ευδαιμονία του ατόμου συγκαθορίζεται από την πολιτεία, επειδή στα καθήκοντα της συγκαταλέγεται η ορθή διαπαιδαγώγηση των πολιτών. Από τη διαπαιδαγώγηση εξαρτάται αν κάποιος θα κατορθώσει να διαμορφώσει ενάρετο χαρακτήρα· από τη στιγμή που θα υιοθετήσει εσφαλμένες συνήθειες, είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποκτήσει ενάρετη στάση. Η διαπαιδαγώγηση με στόχο την αρετή εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ανατροφή με ορθούς νόμους» (Rapp 2001:55).

Ο άνθρωπος, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη είναι «ον πολιτικό» και επιδιώκει τη συμβίωση με άλλους ανθρώπους, για να απολαμβάνει και όλα τα αγαθά μαζί με τους συνανθρώπους του, και όχι μόνος του (Wolff 1995:89). Ο Wolff παρατηρεί εύστοχα «Ο άνθρωπος-«πολιτικόν ζών» είναι το πιο θαυμαστό από όλα τα ζώα· ο απολιτικός άνθρωπος είναι το χειρότερο θηρίο» (Wolff 1995:100). Ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από τον λόγο και για αυτό, όταν συμβιώνει με τους άλλους ανθρώπους δεν επιδιώκει απλά την επιβίωση, αλλά και την ευτυχία (Kullmann 2003:97). Το κράτος για τον Αριστοτέλη είναι πολύ περισσότερο από ένα πλέγμα συμφερόντων· στο επίπεδο του λόγου, που είναι υπεράνω από την απλή συμβίωση, η επίτευξη του αγαθού και της ευδαιμονίας είναι άκρως απαραίτητη (Kullmann 2003:99). Η αρετή για τον καλό πολίτη είναι για τον Αριστοτέλη, κυρίως σχετική με τον ρόλο ή το έργο που επιτελεί μέσα στην πόλη του (Adkins 2016:47). Όπως επισημαίνει ο Irwin «Η συλλογική δράση, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, δεν είναι μια δυσάρεστη υποχρέωση που πρέπει να αναλάβουμε για να αποφύγουμε ανεπιθύμητες συνέπειες, αλλά αποτελεί μέρος του προσωπικού αγαθού· το κράτος συνεπώς, δεν είναι

απλώς αναγκαιότητα ή διευκόλυνση, αλλά μια περιοχή ενεργούς συνεργασίας» (Irwin 2005:281).

Όσον αφορά τους πολιτικούς, ο Αριστοτέλης δίνει μεγάλη έμφαση στην φρόνηση. Σύμφωνα με τους Πεντζοπούλου-Βαλαλά «Εάν οι άλλες αρετές είναι αναγκαίες και για τους πολίτες και για τους κυβερνήτες, η φρόνηση είναι αρετή «ανδρός αγαθού και πολίτου σπουδαίου»» (Πεντζοπούλου-Βαλαλά 1998:289). Οι πολίτες πρέπει να καθοδηγούνται από ικανούς πολιτικούς και νομοθέτες (Πεντζοπούλου-Βαλαλά 1998:314). Οι πολίτες θα πρέπει να «εκπαιδευθούν» τρόπον τινά να διάγουν ομαλό βίο μέσα σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα · δεν αρκεί μόνο η ψήφιση των «τέλειων» νόμων, εάν οι πολίτες δεν είναι σε θέση να κατανοήσουν τη σημασία τους (Πεντζοπούλου-Βαλαλά:314). Ο πολιτικός πρέπει να γνωρίζει αφ' ενός την τέχνη της πολιτικής, αλλά αφ' ετέρου, να είναι και βαθύς γνώστης της ανθρώπινης ψυχής και να προσπαθεί να καταστήσει καλύτερους τους πολίτες (Πεντζοπούλου-Βαλαλά 1998:315). Η εξουσία θα πρέπει να είναι στα χέρια του χαρισματικού ανθρώπου, του ανώτερου ανθρώπου που είναι ο μόνος ικανός να πραγματοποιήσει με το παράδειγμα του, τους απαραίτητους μετασχηματισμούς για την ευδαιμονία και την ασφάλεια των πολιτών του (Mosse 1990:82).

Κεφάλαιο 3

Εφαρμογή των ποικίλων εκφάνσεων του Αγαθού στη σύγχρονη Ιατρική πράξη

3.1 Αριστοτέλης και Ιατρική

Ο ομότιμος καθηγητής νευρολογίας ΑΠΘ, κ. Μπαλογιάννης αναφέρει ως συμπέρασμα σε ομιλία του για τον Αριστοτέλη και την Ιατρική: «Η Ιατρική Επιστήμη προσεγγίζει την ψυχοσωματική υπόσταση του ατόμου και μελετά τα πάθη του σώματος και της ψυχής, έχουσα ως κύριο έργο της την θεραπεία τους, και συνδυάζοντας, για αυτό όλες τις δυνατές επιστημονικές γνώσεις και εμπειρίες, τις οποίες μπορεί με επιτυχία να εμπλουτίσει εμποτίζοντας τις με τις υψηλότερες ηθικές αξίες». Και συνεχίζει: «Ο ιατρός προβάλλεται από τον Αριστοτέλη, ως ο φυσικός φιλόσοφος, ο επιστήμονας και ο τεχνίτης, που συνδυάζει την γνώση, την φρόνηση, την εμπειρία και τις ηθικές αξίες για την παραδειγματική, πραγματιστική και ευεργετική προσπάθεια προς αποκατάσταση του «ευ ζην» και την επίτευξη της ευδαιμονίας». Το συμπέρασμα του καθηγητή είναι διαχρονικό συμπέρασμα πολλών μελετητών του έργου του Σταγειρίτη φιλόσοφου για τις απόψεις του Αριστοτέλη για την Ιατρική και την εφαρμογή τους στην πράξη.

3.2 Εφαρμογές του αγαθού στη σύγχρονη ιατρική

Μέσα από την ανάλυση που προηγήθηκε για το Αγαθό και την επίτευξη του, επάγεται ότι η Υγεία κάθε ανθρώπου είναι ένα από τα ύψιστα αγαθά και χωρίς αυτήν κανένας δεν μπορεί να κατακτήσει την ευδαιμονία, είτε είναι πλούσιος, είτε φτωχός. Ο Αριστοτέλης τονίζει την αξία της υγείας ως επιμέρους αγαθού και τη σημασία της για να μπορεί ο άνθρωπος, όχι μόνο να βιώνει την ζωή του όσο το δυνατόν καλύτερα, αλλά να συμμετέχει και στην κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου του. Ένας ασθενής αδυνατεί να προσφέρει τόσο στην κοινωνία, όσο και την πολιτεία, αφού η βασική του προτεραιότητα είναι να ιανθεί για να μπορέσει να επιστρέψει στα καθήκοντα του, εάν η ασθένεια του είναι κάτι προσωρινό. Εάν είναι χρόνια η πάθηση, τότε η κοινωνία και η πολιτεία θα πρέπει να έρθουν αρωγοί σε αυτόν τον πάσχοντα άνθρωπο, έτσι ώστε να μπορέσει να

προσφέρει και αυτός, όσο του επιτρέπουν οι δυνάμεις του φυσικά, στο γενικό καλό, στην ευδαιμονία του συνόλου των πολιτών.

Ο ιατρός από τα πανάρχαια χρόνια και ειδικά μετά από την αρχή της εδραίωσης της επιστημονικής σκέψης με τα γραπτά του Ιπποκράτη, είναι ο σωματοφύλακας της υγείας του ατόμου, τόσο της σωματικής, όσο και της ψυχικής. Ο κάθε ασθενής είναι ξεχωριστός. Ο Αριστοτέλης το επισημαίνει αυτό τονίζοντας ότι ο ιατρός θεραπεύει συγκεκριμένα άτομα (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1097a, 13-17). Βλέπουμε εδώ τον σπόρο της εξατομικευμένης Ιατρικής όπως την γνωρίζουμε σήμερα στη σύγχρονη Ιατρική πράξη, και ειδικά σε συγκεκριμένες ειδικότητες, όπως είναι της Ογκολογίας. Έχει περάσει ανεπιστρεπτί ο καιρός που όλοι οι ασθενείς αντιμετωπίζονταν για συγκεκριμένη ασθένεια με ένα μόνο φάρμακο ή με ένα καθορισμένο τρόπο. Ο σύγχρονος ιατρός πλέον, εκτελεί και χρέη ψυχολόγου και καμιά φορά και ψυχοθεραπευτή, γιατί θα σκύψει με αγάπη και ευσυνειδησία πάνω από το προσκέφαλο του ασθενή και θα τον καθοδηγήσει ορθά για να επιτευχθεί το ύψιστο αγαθό -στόχος της ιατρικής, που είναι η υγεία.

Ο ασθενής από την άλλη, οφείλει να υπακούει στις εντολές του ιατρού του. Ο Αριστοτέλης το τονίζει αυτό, επισημαίνοντας ότι οι άρρωστοι που ακούν με προσοχή τις οδηγίες των ιατρών τους, αλλά δεν τις εφαρμόζουν στην πράξη, δεν θα ιανθούν(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1105b, 14-20). Σίγουρα, τα τελευταία χρόνια έχουμε απομακρυνθεί αρκετά από το «πατερναλιστικό» πρότυπο του ιατρού-Θεού: Ο ιατρός διέταζε και ο ασθενής ακολουθούσε στα τυφλά, χωρίς ερωτήσεις και χωρίς αμφισβητήσεις. Ο σύγχρονος ασθενής, εξασκώντας το δικαίωμα του για τεκμηριωμένη ενημέρωση διερευνά τις διάφορες θεραπείες που προτείνονται και πολλές φορές επιδιώκει και δεύτερη ή και περισσότερες γνώμες. Όμως εδώ ο κίνδυνος για υπερβολές και ακραίες καταστάσεις είναι περισσότερο από εμφανής, με τρανταχτό παράδειγμα την πανδημία που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα τα τελευταία δύο χρόνια με την εμφάνιση του Covid-19.

Η επιστήμη προμήθευσε τα θαυματουργά εμβόλια, καθώς και φάρμακα με τα οποία ο σημερινός άνθρωπος μπορεί να αντιμετωπίσει τη σύγχρονη απειλή για την υγεία του από την επέλαση του κορονοϊού. Οι ιατροί, ανά τον κόσμο, προσπαθούν νυχθημερόν να σώσουν ζωές, αλλά η κακώς νοούμενη ενημέρωση από τα διάφορα διαδικτυακά μέσα και ο άκρατος «επιστημονισμός» που επικρατεί παντού, εμποδίζουν μια μεγάλη μερίδα

ανθρώπων να προχωρήσουν είτε στον εμβολιασμό, είτε ακόμα και εάν νοσήσουν στην αναζήτηση της ενδεικνυόμενης θεραπείας. Το περίεργο είναι ότι η αντιμετώπιση αυτή είναι παγκόσμια. Δεν φαίνεται να έχει σχέση με μια συγκεκριμένη μερίδα ανθρώπων ή πολιτισμικών πεποιθήσεων. Σε όλες τις χώρες υπάρχουν αυτοί που αμφισβητούν, διαμαρτύρονται, και θέτουν σε διαρκή κίνδυνο με το να μην υπακούν, τόσο την δική τους υγεία, όσο και την υγεία του κοινωνικού συνόλου. Η μεσότητα του Αριστοτέλη θα είχε τέλεια εφαρμογή τώρα. Αναφέρει ο ίδιος : «Ο ειδήμονας αποφεύγει την υπερβολή ή την έλλειψη και ψάχνει να βρει το μέσον· αυτό είναι η τελική του προτίμηση -φυσικά όχι το μέσον το σε σχέση προς το πράγμα, αλλά το σε σχέση προς εμάς» (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1106 b,6-9). Ο κάθε άνθρωπος λοιπόν μπορεί να βρει την ιδανική μεσότητα για τον εαυτό του, όπως και ο ιατρός με βάση την φρόνηση του να καθορίσει την ιδανική αντιμετώπιση για κάθε ασθενή, ανάλογα με την ηλικία και τα συμπτώματά του. Το ίδιο φυσικά γίνεται και στις διάφορες χώρες και τα συστήματα υγείας που έχουν κλονιστεί και δυστυχώς εξακολουθούν ακόμα να κλονίζονται από την πανδημία. Η κάθε χώρα αντιμετωπίζει διαφορετικά την πανδημία, αν και σε γενικές γραμμές ο στόχος παραμένει ο ίδιος: Να πειστούν οι άνθρωποι να εμβολιασθούν για να μπορέσει επιτέλους να σταματήσει η «επέλαση» του επικίνδυνου ιού, που θέλοντας και αυτός να επιβιώσει, μεταλλάσσεται συνεχώς.

Η ηθική νόηση, δηλαδή η ικανότητα κάθε ανθρώπου να κατανοεί και να επιστρατεύει ηθικούς κανόνες και θεωρίες υφίσταται τριγμούς στη σημερινή εποχή. Αυτή η κρίση δεν αφήνει εκτός τους ιατρούς, που πολλές φορές είτε από υπερβολικό φόρτο εργασίας, είτε γιατί πιέζονται λανθασμένα από μεγάλες φαρμακευτικές εταιρείες που βασικό σκοπό έχουν το κέρδος, οδηγούνται στο φαινόμενο της «Ιατρικοποίησης». Με τον όρο Ιατρικοποίηση εννοούμε τη σταδιακή αποδοχή μιας φαρμακευτικής κουλτούρας και ενός φαρμακευτικού τρόπου ζωής (Flower 2004:184). Ο ιατρός λοιπόν εγκαταλείπει την έννοια του Αγαθού και χρησιμοποιώντας άλλους τρόπους, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν και ανήθικοι, προσπαθεί να βοηθήσει τον ασθενή, αλλά στην πραγματικότητα δεν τον βοηθά. Αντιθέτως, τον οδηγεί σε ένα τέλμα είτε λήψης αχρείαστων φαρμάκων, είτε τον υποβάλλει σε αχρείαστες επεμβάσεις.

Το ίδιο μπορεί να παρατηρηθεί και στην εκπόνηση επιστημονικών ερευνών και μελετών με βάση τον άνθρωπο. Πάντα πρέπει να προηγείται κλινική δοκιμή ενός φαρμάκου, παράγοντα ή μεθόδου, προτού εφαρμοστεί στον άνθρωπο και οφείλουν να τηρούνται

όλοι οι βιοηθικοί κανόνες που έχουν αναπτυχθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Όλα αυτά αρύονται από την διδασκαλία του Αριστοτέλη για την επίτευξη του Αγαθού και της Ευδαιμονίας. Ειρήσθω εν παρόδω, η βάση της σύγχρονης Ιατρικής ηθικής, καθώς και της Βιοηθικής, βρίσκεται στον Αριστοτέλη. Και είναι πράγματι καιρός να επιστρέψουμε πίσω και να ενσκήψουμε ξανά με αφοσίωση στις διδαχές του.

3.3 Ο Αριστοτέλης και το μέλλον της Παγκόσμιας Υγείας

Εν κατακλείδι, οι φιλοσοφικές αρχές του Αριστοτέλη, τόσες χιλιάδες χρόνια πριν, βρίσκουν τέλεια εφαρμογή τόσο στη σύγχρονη ιατρική πράξη, όσο και στην καλύτερη λειτουργία των συστημάτων Υγείας. Ο ιατρός, με πρωταρχικό όπλο την φρόνηση του, χρησιμοποιώντας όλα τα σύγχρονα μέσα καθώς και νέες τεχνολογίες που του παρέχει η φαρέτρα της βιοτεχνολογίας, όπως είναι τα mRNA εμβόλια, αλλά και τις άπειρες τόσο φαρμακευτικές, όσο και χειρουργικές δυνατότητες που υπάρχουν, προσπαθεί να προσφέρει στον ασθενή το αγαθό της Υγείας. Ας ελπίσουμε ότι και ο σύγχρονος ασθενής θα γίνει πιο δεκτικός στην αντιμετώπιση των διαφόρων μεθόδων που του προσφέρονται από την επιστήμη, χωρίς να φτάνει στα άκρα·ούτε να δέχεται κάτι αδιαπραγμάτευτα, αλλά ούτε και να αμφισβητεί τα πάντα. Η χρυσή μεσότητα του Αριστοτέλη πρέπει να βρίσκει εφαρμογή σε κάθε έκφανση της ζωής μας.

Η ορθή λειτουργία των συστημάτων Υγείας σε όλες τις χώρες πρέπει να βασίζεται στην εφαρμογή ορθών και έλλογων πολιτικών για να μπορούν να προσφέρουν στο έπακρο στον πολίτη. Έναν πολίτη που θα πρέπει να έχει εκπαιδευτεί όχι μόνο στην εφαρμογή των αρχών της δημοκρατίας στην καθημερινή του ζωή, αλλά και στη συμβίωση του στην κοινότητα-πολιτεία με τους άλλους ανθρώπους. Και ο σεβασμός προς τους άλλους είναι βασικό στοιχείο μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Κάθε παροχή οποιουδήποτε συστήματος Υγείας γίνεται για όλους τους πολίτες, αλλά κυρίως για αυτούς που ασθενούν και το έχουν, εκ των πραγμάτων, μεγαλύτερη ανάγκη. Στη θέση του ασθενή υπάρχει πιθανότητα να βρεθεί οποιοσδήποτε άνθρωπος. Έτσι λοιπόν η προστασία των συστημάτων Υγείας, όχι μόνο από το κάθε κράτος, αλλά και από τον κάθε πολίτη ξεχωριστά, με την έννοια της μη κατάχρησης και εκμετάλλευσης του συστήματος είναι επιβεβλημένη για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Η φρόνηση και το ήθος στην πολιτική

γενικότερα, και η μεσότητα του Αριστοτέλη βρίσκουν και στην λειτουργία των συστημάτων Υγείας την τέλεια εφαρμογή τους.

Κεφάλαιο 4

Εισαγωγή στη στωική Φιλοσοφία

4.1 Ιστορική αναδρομή στη στωική φιλοσοφία

Ο στωικισμός ήταν ένα από τα νέα φιλοσοφικά ρεύματα της Ελληνιστικής περιόδου (*Stanford Encyclopedia of Philosophy, Stoicism 2018*). Ένα σύντομο ιστορικό του στωικισμού αναφέρεται από τον Πελεγρίνη στις *Πέντε εποχές της φιλοσοφίας*: «Η στωική φιλοσοφία εκτείνεται σε ένα αρκετά μακρύ χρονικό διάστημα -από το δεύτερο ήμισυ του τετάρτου προ Χριστού αιώνα έως τον δεύτερο μετά Χριστόν αιώνα. Οι κύριοι απολογητές της στωικής φιλοσοφίας, που έδρασαν στο διάστημα των έξι αυτών αιώνων, ταξινομούνται συνήθως σε τρεις περιόδους: στην αρχαία, την μέση και την νεότερη στοά. Στην αρχαία στοά, που καλύπτει το χρονικό διάστημα από τον τέταρτο έως τον δεύτερο προ Χριστού αιώνα, ανήκουν ο Ζήνων ο Κιτιεύς, ο Κλεάνθης από την Άσσο της Τρωάδας και ο Χρύσιππος από την Κιλικία· η μέση στοά, που εκτείνεται από τον δεύτερο έως τον πρώτο προ Χριστού αιώνα, περιλαμβάνει τον Παναίτιο τον Ρόδιο και τον Ποσειδώνιο από την Απάμεια· η νεότερη στοά, που διήρκεσε από τον πρώτο έως τον δεύτερο μετά Χριστό αιώνα, εκφράστηκε μέσα από την διδασκαλία του Σενέκα, του Επίκτητου και του Μάρκου Αυρηλίου» (Πελεγρίνης 2015:110).

Ο ιδρυτής της στοάς είναι ο Ζήνων (335-262π.Χ)με καταγωγή από το Κίτιον της Κύπρου· πήρε το όνομα της από την Ποικίλη Στοά (ζωγραφισμένη από τις ζωγραφίες του Πολύγνωτου) στην κεντρική αγορά της Αθήνας, όπου γινόταν η διδασκαλία (Sharples 2002:28). Ο Ζήνων ήταν έμπορος και όταν το πλοίο στο οποίο επέβαινε ναυάγησε και έφτασε στην Αθήνα, έγινε μαθητής του κυνικού φιλόσοφου Κράτη (Δραγώνα-Μονάχου 2018 :8). Φεύγοντας από τον Κράτητα ο Ζήνων μαθήτευσε πρώτα κοντά στον Μεγαρικό Στίλπωνα, ήρθε στη συνέχεια σε επαφή με τη μεγαρική διαλεκτική διαμέσου της γνωριμίας του με τον Διόδωρο τον Κρόνο και τον μαθητή του Φίλωνα και τέλος δημιούργησε καλές σχέσεις με εξέχοντες φιλόσοφους της Ακαδημίας, όπως ο Ξενοκράτης

(Μιχαηλίδης 1999:16). Ο Ζήνων άρχισε σταδιακά τη διδασκαλία του στη στοά και ο απλός και κοινωνικός του χαρακτήρας, καθώς και η αγάπη του προς την φιλοσοφία κέρδισαν την γενική αναγνώριση (Μιχαηλίδης 1999;16). Έτσι η σχολή αναπτύχθηκε προσελκύνοντας ένα πλήθος μαθητών, χωρίς αυστηρή συνοχή, με διάδοχο στη διεύθυνση της τον Κλεάνθη και αργότερα τον Χρύσιππο (Μιχαηλίδης 1999:17). Ο Κλεάνθης είχε περισσότερο ενδιαφέρον για τη φυσική φιλοσοφία και τη θεολογία, ενώ ο Χρύσιππος απέκτησε τεράστια φήμη ως διαλεκτικός, που, σύμφωνα με τον Long «αποσαφήνισε και επεξεργάστηκε τη διδασκαλία του Ζήωνα» (Long 2003:187).

Η μέση στοά αντιπροσωπεύεται, όπως, προαναφέρθηκε από τον Παναίτιο από τη Ρόδο (185-109π.Χ) και τον πολυδιάστατο λόγιο Ποσειδώνειο (135-50 π.Χ.) από τη Ρόδο (Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου:9). Όπως επισημαίνει η Δραγώνα-Μονάχου «Ο Ποσειδώνειος ήταν ιδιαίτερα προικισμένος φιλόσοφος και πανεπιστήμων με ενδιαφέροντα ανάλογα με του Αριστοτέλη, με σημαντικό έργο στην ιστορία και τη γεωγραφία και πρωτότυπη συμβολή στη στωική ηθική» (Δραγώνα-Μονάχου 2018 :9).

Οι κύριοι εκπρόσωποι της νεότερης στοάς, των οποίων έχουμε και αυθεντικά έργα είναι ο Σενέκας, ο Επίκτητος και ο Μάρκος Αυρήλιος. Ο Lucius Annaeus Seneca(4 π.Χ-65 μ.Χ.), φιλόσοφος και διανοούμενος, είχε καταγωγή από την Ισπανία, εργάστηκε στην αυλή του Νέρωνα και συνέγραψε πλήθος διαλόγων, τραγωδιών και τις «επιστολές προς τον Λουκίλιο», στις οποίες θίγονται πολύ σημαντικά ηθικά ζητήματα (Δραγώνα-Μονάχου 2018 :10). Ο Επίκτητος (60-140μ.Χ), πρώην δούλος, που αργότερα απελευθερώθηκε, δίδαξε στωική φιλοσοφία στη Νικόπολη της Ηπείρου (Δραγώνα-Μονάχου 2018 :10). Ο Μάρκος Αυρήλιος(121-180 μ.Χ.), αυτοκράτορας, συμμετέχοντας σε διάφορες εκστρατείες της αυτοκρατορίας, έγραψε τα «Εις εαυτόν» στα οποία απευθύνει συμβουλές στον εαυτό του (Δραγώνα-Μονάχου 2018:10).

4.2 Το ανθρωπολογικό υπόβαθρο της φιλοσοφίας των στωικών

Ο στωικισμός, όπως παρατηρεί ο Long, «υπήρξε η σημαντικότερη κίνηση στην ελληνιστική φιλοσοφία και εκείνη που άσκησε την μεγαλύτερη επίδραση» (Long 2003:177). Η επιρροή τους διαμέσου των αιώνων είναι αξιοθαύμαστη και ακόμα και

σήμερα στην καθομιλουμένη, η αντιμετώπιση της ζωής και των διαφόρων δυσκολιών της «στωικά», παραπέμπει στον τρόπο που τις αντιμετώπιζαν οι αρχαίοι στωικοί.

Ο Χέγκελ επισημαίνει «Ο στωικισμός εμφανίζεται αρχικά ως αντιστοιχία και τελειοποίηση του κυνισμού. Ο κυνισμός θεωρεί ουσία της συνείδησης να είναι φυσική. Η απλότητα είναι η καθαρή φυσικότητα, η αμεσότητα του ατομικού, ώστε να υποδέχεται την απλή καθημερινή ζωή στο πλαίσιο της ποικίλης κίνησης της επιθυμίας, της απόλαυσης, καθώς και της αξιολόγησης ορισμένων πραγμάτων ως σημαντικών και της συναφούς δράσης. Ο στωικισμός εξυψώνει αυτή την απλότητα στη σφαίρα της σκέψης υποστηρίζοντας ότι η άμεση φυσικότητα δεν είναι το αληθές περιεχόμενο και ο τύπος της συνείδησης, αλλά ότι η λογικότητα της φύσης συλλαμβάνεται μέσω της σκέψης, στο βαθμό που αναδύεται καθαρή εντός της απλότητας της» (Χέγκελ 2013: 605-606).

Η Δραγώνα-Μονάχου παρατηρεί «Κεντρική ιδέα του στωικού φιλοσοφικού συστήματος ήταν ο λόγος ως κοινός-κοσμικός, ορθός, ενδιάθετος και προφορικός. Ο λόγος λειτουργούσε και στα τρία μέρη της φιλοσοφίας τους: τη λογική, τη φυσική και την ηθική» (Δραγώνα-Μονάχου 1995:92). Η στωική φιλοσοφία όπως την καθιέρωσε ο Ζήνων, ήταν μια φιλοσοφία που βοηθούσε τον άνθρωπο σε πρακτικό επίπεδο να διαμορφώσει ορθά τη ζωή του (Μιχαηλίδης 1999:19). Ζώντας σε μια εποχή, όπου η αρχαία πόλη δεν ήταν πλέον το επίκεντρο της ζωής του ατόμου, όπως στο παρελθόν, οι στωικοί φιλόσοφοι θέλησαν να «δωρίσουν», τρόπον τινά, στον σύγχρονο τους άνθρωπο, μια «σχεδία βίου», που θα τον βοηθούσε τόσο σε προσωπικό επίπεδο, έχοντας ως πρότυπο τον «σοφό-σπουδαίο», όσο και ως μέλος της παγκόσμιας πολιτείας που οραματιζόνταν (Μιχαηλίδης 1999:19).

Ο Ζήνων προσπαθούσε να διαμορφώσει τον χαρακτήρα του ανθρώπου για να ενδυναμωθεί και να μπορεί να αντιμετωπίζει τις δυσκολίες του κόσμου· δεν τον ενδιέφερε να είναι συνεπής, αλλά παρουσίαζε, και προσπαθούσε να εμφυσήσει στους άλλους μόνο τις αρχές που θα τον βοηθούσαν στην επίτευξη του στόχου του, όχι τόσο με λογικά επιχειρήματα, παρά μιλώντας σαν προφήτης (Botsford & Robinson 2015:519). Όλος ο κόσμος, σύμφωνα με τους στωικούς είναι ζωντανός και ο Θεός ρυθμίζει τον κόσμο, είναι η ψυχή του (*Stanford Encyclopedia of Philosophy, Stoicism* 2018). Ο Χέγκελ παρατηρεί « Η στωική κοσμοθεωρία είναι ολοκληρωτικός πανθεισμός. Ο Θεός ως κοσμική ψυχή είναι το «ζείδωρον» πυρ, που είναι και «λόγος», η έλλογη τάξη και

δραστηριότητα της φύσης» (Χεγκελ 2013:608). Και οι Windelband & Heimsoeth επισημαίνουν «Η Θεότητα, ως ζωντανή δύναμη που παράγει και διαμορφώνει είναι ο σπερματικός λόγος: Είναι η αρχή της ζωής που ξεδιπλώνεται μέσα στο πλήθος των φαινομένων ως δύναμη που τα διαμορφώνει, ως εκείνοι οι επιμέρους, οι ιδιαίτεροι σπερματικοί λόγοι. Αλλά με αυτή την οργανική λειτουργία του, ο Θεός είναι ο Λόγος που καθοδηγεί, είναι η πρόνοια που εξουσιάζει όλα τα επιμέρους συμβαίνοντα. Ο καθορισμός των επιμέρους από το κοσμικό όλων, που ήταν θεμελιακή πεποίθηση των στωικών, είναι μια εντελώς σκόπιμη και έλλογη τάξη, και σαν τέτοια αποτελεί τον ύψιστο γνώμονα (νόμο) σύμφωνα με τον οποίο πρέπει να καθορίζει τη δραστηριότητα του κάθε επιμέρους όντος» (Windelband & Heimsoeth 2018:211)

Ο κόσμος είναι έμφυχος και η ψυχή του είναι ο Θεός που ρυθμίζει και καθοδηγεί τα πάντα στο σύμπαν (Botsford & Robinson 2015:520). Ο Θεός ή η Πρόνοια, σύμφωνα με τους στωικούς, φροντίζει και εποπτεύει τον κόσμο, έτσι ώστε τα πάντα να λειτουργούν εύρυθμα και να υπάρχει φυσική και ηθική τελειότητα (Botsford & Robinson 2015:520). Το καθετί στην φύση είναι λογικό και καλό. Όπως παρατηρούν οι Botsford & Robinson «Έτσι από τη φυσική, περνάμε βαθμιαία στην ηθική. Η ψυχή του ανθρώπου είναι μέρος της θεϊκής ψυχής και ενάρετη ζωή σημαίνει συνταίριασμα με τη φύση Έτσι σιγά σιγά οδηγούμαστε ξανά στην κεντρική ιδέα του στωικισμού ότι στην ευτυχία, το υπέρτατο αγαθό, φτάνουμε κάνοντας τη θέληση μας να συνταιριαχτεί με τους νόμους της φύσης, που είναι απόλυτα λογικοί και δίκαιοι» (Botsford & Robinson 2015:520).

Κεφάλαιο 5

Η Ηθική των Στωικών

5.1 Η έννοια της αρετής

«Η αρετή και η ομαλή ζωή του ευτυχισμένου ανθρώπου συνίσταται στο εξής: ότι όλες οι πράξεις του βασίζονται στη συμφωνία του δαίμονα που έχει μέσα του με τη βούληση του διοικητή του σύμπαντος (Διογ. Λαέρτ.7,88)» (Long 2003:284).

Σύμφωνα με τον Long «σε μια από τις αναλογίες που χρησιμοποιούσαν οι στωικοί για να παραστήσουν τη σχέση ανάμεσα στις υποδιαίρεσεις της φιλοσοφίας τους, η ηθική συγκρίνεται με τον «καρπό» ενός κήπου... Η λογική και η φυσική φιλοσοφία προετοιμάζουν το έδαφος για την ηθική... Η Φύση (Θεός, πνεύμα, αιτία, λόγος ή ευμαρμένη) είναι το τέλειο όν, και η αξία κάθε άλλου πράγματος που υπάρχει στον κόσμο εξαρτάται από τη σχέση του με τη Φύση. Συμφωνία με την Φύση δηλώνει θετική αξία, και εναντίωση με τη Φύση, το αντίθετο» (Long 2003:284-285). Ακολουθώντας τη φύση, ακολουθούμε τον λόγο και τελικά βιώνουμε μια ενάρετη ζωή (Δραγώνα-Μονάχου 2018:10).

Οι στωικοί φρονούσαν ότι ο τρόπος εξασφάλισης της ψυχικής μας ηρεμίας και της αταραξίας μας, έτσι ώστε να καταφέρουμε τελικά να γίνουμε ευτυχισμένοι, είναι διαμέσου της αρετής και για να επιτευχθεί αυτό, πρέπει να μελετήσουμε τη φιλοσοφία, η οποία είναι «άσκηση της αρετής» (Πελεγρίνης 2015:111). Όπως επισημαίνει ο Πελεγρίνης «Η αρετή, σύμφωνα με τη στωική φιλοσοφία, είναι αυτάρκης, αυτόνομη, αυτοτελής, υπό την έννοια ότι, για να υπάρξει, δεν έχει ανάγκη από κάποιον παράγοντα έξω από αυτήν που να την προκαλέσει»(Πελεγρίνης 2015:111). Η αρετή, όπως υποστήριζε ο Ζήνων ήταν μια «διάθεση της ψυχής σύμφωνα με τον λόγο ή τον εαυτό της» (Μιχαηλίδης 1999:330). Παρόλο που οι στωικοί αποδέχονται τις κακίες και τα διάφορα κακά που μπορεί να υπάρξουν στον κόσμο, όπως οι ασθένειες, οι σεισμοί και άλλες φυσικές καταστροφές, τα αποδέχονται ως μέρος του γενικού σχεδίου του Θεού για να διαπαιδαγωγήσει τον άνθρωπο. Ο Χρύσιππος υποστήριξε ότι είναι απαραίτητο να

υπάρχει και το κακό στον κόσμο, γιατί διαφορετικά οι άνθρωποι δεν θα μπορούσαν να εκτιμήσουν στο έπακρο την αξία της αρετής (Πελεgrίνης 2015:112).

Η Μυρτώ Δραγώνα -Μονάχου παρατηρεί εύστοχα «Η αρετή, είδος επιστήμης, σύμφωνα με το σωκρατικό «η αρετή είναι γνώση» δεν είναι μέσον για την ευδαιμονία, αλλά εξαντλεί όλο το περιεχόμενο της ευδαιμονίας, αφού τα εξωτερικά αγαθά είναι ηθικώς αδιάφορα, αν και μερικά αγαθά, όπως η υγεία και η τιμή, ως «κατά φύσιν», που διακρίνονται σε «προηγμένα», αποτελούν στοιχεία της ευδαιμονίας και προτιμώνται από τα «αποπροηγμένα» αντίθετα τους. Η αρετή ως «τέχνη του βίου» θεωρείται «αυτάρκης προς ευδαιμονίαν» και κορυφώνεται στην «απάθεια» του σοφού, στην εκρίζωση, δηλαδή, των παθών και την υποκατάσταση τους από τις «ευπάθειες», όπως είναι η χαρά, εξασφαλίζοντας έτσι την αταραξία της ψυχής» (Δραγώνα -Μονάχου 2018:10-11).

Ο Ζήνων υποστηρίζει την ενότητα των αρετών, αλλά χαρακτηρίζοντας τις όλες φρονήσεις και όχι επιστήμες, τονίζοντας με αυτό τον τρόπο το ενιαίο της γνώσης και της πράξης στον ορισμό των αρετών (Μιχαηλίδης 1999:28). Σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη «Η φρόνηση καθορίζει τις άλλες τρεις αρετές, αφού όλες είναι φρονήσεις και διακρίνονται ανάλογα με τις διαφορετικές περιστάσεις ενέργειας των. Η δικαιοσύνη είναι φρόνηση σε όσα πρέπει να απονέμουμε, η σωφροσύνη σε όσα πρέπει να εκλέγουμε και η ανδρεία σε όσα πρέπει να υπομένουμε» (Μιχαηλίδης 1999:28).

Η αρετή είναι να ακολουθεί κάποιος τους γενικούς νόμους και την ορθή λογική (Χέγκελ 2013:618). Ο άνθρωπος ως έλλογο ον, προικισμένο από την φύση, έχει εκ φύσεως τη δυνατότητα τόσο για να πράττει το καλό, όσο και το κακό. Για να μπορέσει όμως να φτάσει στην αρετή είναι απαραίτητο να έχει και τη δυνατότητα να πράττει το κακό (Long 2003:289). Οι στωικοί φρονούσαν ότι είναι πιο ορθό να είναι κάποιος κακός και να έχει τη δυνατότητα να γίνει ενάρετος, παρά να μην έχει καθόλου αυτή τη δυνατότητα (Long 2003:290). Σύμφωνα με την ανάλυση του Long «Ο τρόπος με τον οποίο ενεργεί ο άνθρωπος σε σχέση με το περιβάλλον του εξαρτάται από τον ίδιο. Οι στωικοί τόνιζαν ότι έχει μεγαλύτερη σημασία να στοχεύεις, παρά να πετυχαίνεις ένα επιθυμητό αποτέλεσμα. Οι ηθικές κρίσεις και η ανθρώπινη ευδαιμονία σχετίζονται με την εσωτερική στάση του ανθρώπου, με την ψυχική του κατάσταση. Αυτή τη διάκριση ανάμεσα στα εξωτερικά αποτελέσματα και τις προθέσεις, την επεξηγούσαν με την παρομοίωση ενός σκύλου που είναι δεμένος σε ένα κάρο. Το κάρο απεικονίζει την εξωτερική κατάσταση του ανθρώπου.

Ο άνθρωπος δεν μπορεί να ενεργήσει ανεξάρτητα από αυτή, αλλά -όπως υποστηρίζεται- ο ίδιος και όχι το περιβάλλον του μπορεί να καθορίσει αν θα τρέχει πρόθυμα ή αν θα σέρνεται: «Οδήγησε με, Δία και συ πεπρωμένο, οπουδήποτε από σας έχω ταχθεί. Γιατί θα ακολουθήσω αβίαστα. Και αν γίνω κακός και φανώ απρόθυμος, πάλι θα ακολουθήσω»(Κλεάνθης,*SVF1,527*)» (Long 2003:290).

5.2 Το αγαθό και η κατάκτηση της ευδαιμονίας

Όπως παρατηρεί ο Ηλιόπουλος «η ευδαιμονία είναι πραξιολογικώς η εφαρμογή της αρετής· η δε αρετή αποτελεί προϊόν αποκλειστικά του φυσικού λόγου... Η ευδαιμονία συνδέεται με την οικείωση, δηλαδή με την τάση κάθε πλάσματος να τείνει προς αυτά που είναι καλά για εκείνο σύμφωνα με τη φύση του» (Ηλιόπουλος 2020:63). Όλα τα όντα, στα όρια των δυνατοτήτων τους, αγωνίζονται για την αυτοσυντήρηση τους και κάνουν προσπάθειες να αποφύγουν ό,τι είναι επιζήμιο για αυτά (Long 2003:295). Το πρώτο ένστικτο του ανθρώπου είναι αυτό της αυτοσυντήρησης, δηλαδή να βρει τροφή, να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του, να διαιωνίσει το είδος του, ακριβώς όπως και τα άλογα όντα, τα ζώα, στον πλανήτη μας. Όμως, παρόλο που ο άνθρωπος μπορεί να τα κάνει αρχικά, στη συνέχεια διαφέρει γιατί έχει κάτι που δεν έχουν τα ζώα· τη λογική. Στο σημείο αυτό θεωρώ απαραίτητο να παραθέσω ένα εκτενές χωρίο από το *De finibus* του Κικέρωνα, όπως το αναφέρει ο Long, γιατί μέσα από αυτό δίδονται πολλές απαντήσεις για την θεώρηση των στωικών στο θέμα αυτό:

«Ας προχωρήσουμε λοιπόν, γιατί έχουμε απομακρυνθεί από τις αρχές της Φύσης, με τις οποίες πρέπει να συμφωνούν τα επόμενα στάδια. Ακολουθεί η εξής πρωταρχική ταξινόμηση :Οι στωικοί λένε ότι αξία έχει αυτό που είτε είναι το ίδιο με τη Φύση, είτε μπορεί να επιφέρει μια τέτοια κατάσταση· γι' αυτό είναι άξιο εκλογής, γιατί κατέχει κάτι αρκετά σημαντικό ώστε να εκτιμηθεί ως αξία, ενώ το αντίθετο του δεν έχει καμιά αξία. Θεσπίστηκε λοιπόν η βασική αρχή ότι τα πράγματα που είναι σύμφωνα με τη Φύση πρέπει να τα αποκτούμε καθαυτά και να απορρίπτουμε τα αντίθετα τους. Το πρώτο λοιπόν καθήκον ενός όντος είναι να διατηρείται στη φυσική του κατάσταση. Το δεύτερο να αποκτά όσα πράγματα είναι σύμφωνα με τη Φύση και να αποδιώχνει όσα είναι αντίθετα. Μετά την επινοήση αυτής της αρχής επιλογής και απόρριψης ακολουθεί μια επιλογή που καθορίζεται από αυτό που αρμόζει· το επόμενο στάδιο είναι αυτή η επιλογή ως σταθερή συνήθεια και τέλος, μια επιλογή απόλυτα συνεπής και σε τέλεια συμφωνία με τη Φύση. Σε αυτό το στάδιο αρχίζει για πρώτη φορά να εμφανίζεται και να γίνεται

κατανοητό αυτό που μπορεί αληθινά να ονομαστεί αγαθό. Γιατί η πρώτη «οικείωση» του ανθρώπου αφορά τα πράγματα που είναι σύμφωνα με τη Φύση. Μόλις όμως αποκτήσει νοητική ικανότητα ή μάλλον έννοιαν και δει την τάξη και την αρμονία που διέπουν τη συμπεριφορά, αποδίδει σε αυτή την αρμονία πολύ μεγαλύτερη αξία από ότι σε όλα εκείνα τα πράγματα που είχε αγαπήσει προηγουμένως· έτσι με την αντίληψη και τη λογική φθάνει στο συμπέρασμα ότι εκεί πρέπει να τοποθετηθεί το ανώτατο ανθρώπινο αγαθό που είναι επαινετό και επιθυμητό καθαυτό. Σε αυτή την ομολογία, κατά την έκφραση των στωικών, που εμείς την ονομάζουμε συμφωνία με τη Φύση (*convenientiam*) συνίσταται το αγαθό· και έτσι η ενάρετη πράξη και η ίδια η αρετή, που αυτή μόνο θεωρείται αγαθό, αν και υστερογενής, είναι το μόνο πράγμα που είναι επιθυμητό για την ίδια τη φύση και την αξία του, ενώ κανένα από τα πρώτα κατά φύσιν δεν είναι επιθυμητό καθαυτό. (*Fin.3,20-21*)» (Long 2003:296297).

Ο άνθρωπος λοιπόν μεγαλώνοντας και ωριμάζοντας και εκμεταλλευόμενος την λογική του, πάντα όμως σε συμφωνία με την φύση προσπαθεί να φτάσει στην ευδαιμονία. Ο Χέγκελ επισημαίνει επί του θέματος «Οι στωικοί θεωρούσαν ότι η ευδαιμονία είναι η ηδονή ή το αίσθημα της αρμονίας, αλλά ως εσωτερική ελευθερία και αναγκαιότητα και εσωτερική ελευθερία με τον εαυτό... Η εσωτερική ενότητα με τον εαυτό μου ως βίωμα είναι η ευδαιμονία που δεν διαταράσσεται από εξωτερικά δεινά. Το μέγιστο συμπέρασμα των στωικών είναι ότι τίποτε δεν μπορεί να εισχωρήσει και να διαρρήξει μια απόλυτα συγκροτημένη βούληση· ο εξωτερικός πόνος απομονώνεται, η αντιμετώπιση του δεν αποτελεί καν μέριμνα, ο αληθινός σκοπός δεν ενοχλείται» (Χέγκελ 2013: 622-623). Ο στωικισμός θέλοντας να βοηθήσει ουσιαστικά τον άνθρωπο να αντιμετωπίσει τις αντιξοότητες που επιβάλλονταν από την ταραγμένη εποχή που ζούσε και να τον κάνει άφοβο ακόμα και απέναντι στο θάνατο, προσπάθησε να του παράξει αυτοδυναμία και ανεξαρτησία από όλα τα εξωτερικά στοιχεία και να του δώσει απόλυτη αυτοκυριαρχία (Botsford & Robinson 2015:521). Ο στωικός ευδαιμονισμός, όπως παρατηρεί ο Long, «στηρίζεται βασικά στις πεποιθήσεις των στωικών, για τη σχέση με την οποία η ανθρώπινη ύπαρξη «στέκεται» μέσα σε έναν καθορισμένο και προνοιακά κυβερνώμενο κόσμο» (Long 2001:195).σ

Ο άνθρωπος, ως έλλογο όν, εάν επιθυμεί να ζει ορθά και σύμφωνα με τη φύση και να είναι ενάρετος, πρέπει να κάνει ορθές και συνειδητοποιημένες επιλογές ανάμεσα στα εξωτερικά και τα σωματικά αγαθά και με βάση τις δυνατότητες του να προσπαθεί να

εφαρμόζει αυτές τις επιλογές στη ζωή του (Sharples 2002:173). Όπως εκτιμά ο Sharples «η αρετή από μόνη της είναι το αγαθόν· η υγεία και ο πλούτος είναι αδιάφορα, όμως εμπίπτουν στην κατηγορία των «προτιμητέων αδιάφορων»» (Sharples 2002:173). Σημασία για τους στωικούς δεν έχει να αποφεύγουμε τα κακά που μπορεί να μας βρουν στη ζωή μας, αλλά χρησιμοποιώντας τη λογική μας να προσπαθούμε να τα αποφύγουμε, έστω και εάν τελικά δεν τα καταφέρνουμε. Οι αδιάφορες καταστάσεις που μας βοηθούν να φτάσουμε στην αρετή έχουν θετική αξία, ενώ εάν μας οδηγούν προς το κακό αποκτούν αρνητική αξία, καταντούν απαξία (Πελεgrίνης 2015:113). Υπάρχουν περιπτώσεις στη ζωή των ανθρώπων που μπορεί να επιλέξουν κάποιες από τις αδιάφορες καταστάσεις και αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί (Πελεgrίνης 2015:113). Ο Πελεgrίνης επισημαίνει επ' αυτού « Ο Χρύσιππος έλεγε, για παράδειγμα, ότι «είναι τρελοί όσοι απορρίπτουν τον πλούτο και την υγεία και την απονία και την αρτιότητα του σώματος, και δεν προσπαθούν να διατηρήσουν τα αγαθά αυτά»» (Πελεgrίνης 2015:113). Φυσικά, το απαράδεκτο σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι να μην υποδουλώνεται ο άνθρωπος σε τέτοιες καταστάσεις ή ροπές που έχει από την φύση του και να φτάνει στην απώλεια της αξιοπρέπειας και της ηθικής του ακεραιότητας.

Οι στωικοί υποστήριζαν σθεναρά ότι τελικός σκοπός της ζωής κάθε ανθρώπου είναι η επίτευξη της αρετής και για να γίνει αυτό θα πρέπει ο άνθρωπος να επιδιώκει να φτάσει σε επιμέρους καθορισμένους σκοπούς (Long 2003:306). Ο ενάρετος άνθρωπος, αν του δοθεί η ευκαιρία, θα πολιτευτεί, θα παντρευτεί, θα γυμναστεί κ.ο.κ. (Long 2003:306). Ο Long παρατηρεί «στοχεύοντας σε αυτά, ο ενάρετος άνθρωπος, έχει πάντα ένα τελικό, σκοπό πιο περιεκτικό από το αντικείμενο που ορίζει τη συγκεκριμένη πράξη του και ο σκοπός αυτός είναι η ενάρετη συμπεριφορά, στην οποία θα φτάσει χρησιμοποιώντας τη λογική του και καταβάλλοντας κόπο για να διασφαλίσει και τους επιμέρους σκοπούς (Long 2003:306). Και συνεχίζει « τα κατά φύσιν και τα παρά φύσιν δεν αποτελούν συστατικά στοιχεία της αρετής, είναι όμως αναγκαία προϋπόθεση της αρετής γιατί:

- A. Η πλήρης γνώση του αγαθού προϋποθέτει και προκύπτει από μια διάθεση επιλογής των κατά φύσιν και απόρριψης των αντιθέτων τους κατά της επιταγής του λογικού.
- B. Τα κατά φύσιν και τα αντίθετα τους δίνουν το «υλικό» για την άσκηση της αρετής ή της κακίας. Η διάκριση των κατά φύσιν από τα παρά φύσιν ισχύει ανεξάρτητα από τις προθέσεις του ατόμου που ενεργεί· και επιτρέπει τον καθορισμό μιας σειράς «ενδιάμεσων» σκοπών που επιδιώκει ένας καλός άνθρωπος(και πολλά πράγματα που επιδιώκουν άνθρωποι που δεν είναι καλοί)» (Long 2003:306-307).

Ο Long επισημαίνει επίσης για την αρετή και την αξία της «Η αρετή είναι είδος «γνώσης» ή «τέχνης» και μια ενιαία διάθεση της ψυχής που μπορεί να αναλυθεί στις τέσσερις πρωταρχικές αρετές: φρόνηση, δικαιοσύνη, εγκράτεια και ανδρεία... Για να κατέχει κανείς αυτή τη γνώση ή τη γνώση που αντιστοιχεί σε κάθε επιμέρους αρετή, είναι αναγκαίο να κατέχει την αρετή ως σύνολο... Ο ενάρτεος άνθρωπος αποκτά τη γνώση με τη νόηση του, αλλά ως βήματα προκαταρκτικά για την απόκτηση της χρησιμοποιεί τα δεδομένα της αισθητηριακής αντίληψης. Έχοντας σκιαγραφήσει τα στάδια της ηθικής ανάπτυξης του ανθρώπου, ο Κικέρων συμπληρώνει την έκθεση του για τη «γνώση του αγαθού» στο ακόλουθο χωρίο :

«Ανεβαίνοντας συλλογιστικά από τα πράγματα που είναι σύμφωνα με τη φύση, ο νους φτάνει στην ιδέα του αγαθού. Ωστόσο το αγαθό το αντιλαμβανόμαστε και του δίνουμε αυτή την ονομασία από τη δική του ιδιαίτερη φύση και όχι με κάποια διαδικασία πρόσθεσης ή αύξησης ή σύγκρισης με άλλα πράγματα. Όπως το μέλι, αν και πολύ γλυκό, το αντιλαμβανόμαστε ως γλυκό από τη δική του αποκλειστικά γεύση και όχι συγκρίνοντας το με άλλα (γλυκά) πράγματα, έτσι και το αγαθό, το οποίο πραγματευόμαστε, έχει τη μεγαλύτερη αξία, αλλά η κρίση μας αυτή βασίζεται στο είδος του αγαθού και όχι στο μέγεθος του»(Fin.3,33-4)» (Long 2003:314-315).

Η γνώση του αγαθού σημαίνει να συμπεριφέρεσαι σύμφωνα με τους κανόνες που ορίζει η φύση και ο άνθρωπος χρησιμοποιώντας τη λογική του, μπορεί να αντιλαμβάνεται επαρκώς τις ενέργειες της φύσης και να συμμετέχει σε αυτές(Long 2003:316). Σύμφωνα με τον Ηλιόπουλο «η φύση του αγαθού είναι η δική μας ανθρώπινη φύση, όπως φρονούν οι στωικοί» (Ηλιόπουλος 2020:68). Από τους στωικούς της νεότερης στοάς, ο Σενέκας υποστηρίζει μεν, όπως οι παλαιότεροι στωικοί, το αυτάρκες και τέλειον του αγαθού και την ενότητα του με τη ζωή σύμφωνα με τη φύση, όμως δίνει έμφαση στη λογική θεώρηση των ζητημάτων του βίου, με πρωταγωνιστή τον «καλό νου» που θα ενεργήσει έλλογα σύμφωνα με τα προστάγματα της φύσης και ης αρετής (Ηλιόπουλος 2020: 94-95). Όπως αναφέρει ο Ηλιόπουλος «η αρετή, κατά τον Σενέκα, είναι η ολοκλήρωση της διαδικασίας της τελειοποίησης του ανθρώπινου όντος» (Ηλιόπουλος 2020:95). Ο Σενέκας υποστηρίζει, σύμφωνα με τον Long, «ότι εκτός από τη φυσική υγεία, υπάρχει και η ψυχική υγεία που πρέπει να διαθέτει ο άνθρωπος για να είναι ευτυχισμένος... Ο ενάρτεος άνθρωπος, κατά τον Σενέκα «είναι πάντοτε συνεπής με τον εαυτό του σε κάθε πράξη του, καλός όχι από σκοπιμότητα, αλλά με την καθοδήγηση μιας διάθεσης που του επιτρέπει

όχι μόνο να μπορεί να ενεργεί σωστά αλλά να μην μπορεί παρά να ενεργήσει σωστά. Σε αυτόν αναγνωρίζουμε ότι η αρετή έχει τελειοποιηθεί»» (Long 2003:316-317).

Για να γνωρίζει κάποιος τι είναι το αγαθό, πρέπει να γνωρίζει τι είναι η ευταξία, η κοσμιότητα, η συνέπεια και η αρμονία, σύμφωνα τόσο με τον Κικέρωνα, όσο και με τον Σενέκα (Long 2003:318). Ο άνθρωπος, έστω και αν δεν φτάσει στο ιδανικό επίπεδο του σοφού, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να φτάσει εντελώς στην αρετή, μπορεί όμως να μιμηθεί το σοφό ή τον πραγματικά καλό άνθρωπο και με κατάλληλη παιδεία και χρησιμοποιώντας τη λογική που του έχει δοθεί από τη Φύση, να αρχίσει να δημιουργεί το δικό του δρόμο για την εξασφάλιση της αρετής και κατ' επέκταση της ευδαιμονίας. Ο Χέγκελ παρατηρεί «το αγαθό πρέπει να είναι κάτι ωφέλιμο, ο δε αγαθός άνθρωπος πρέπει να γνωρίζει να το προσαρμόζει στις ανάγκες του» (Χέγκελ 2013:624). Η επίτευξη της ευδαιμονίας είναι ο σκοπός του ανθρώπου, σύμφωνα με τους στωικούς, και για να γίνει αυτό επιβάλλεται ένας βίος με καθοδηγητή την αρετή και σε αρμονία με την κοσμική φύση (Παπαρρηγοπούλου 2020:130). Η λογικότητα που ενσωματώνεται στο σύμπαν και σε όλο τον κόσμο είναι καλή για όλα τα έλλογα όντα· με βάση αυτή την παραδοχή, εάν ο άνθρωπος προσαρμοστεί τόσο όσον αφορά τη θέληση του, αλλά και τη σκέψη του θα καταφέρει να ευδαιμονίσει (Παπαρρηγοπούλου 2020:130).

5.3 Ο στωικός σοφός

Ο Long επισημαίνει ότι «ο σοφός των στωικών ορίζεται ως ηθική αυθεντία.. Γνωρίζει με ακρίβεια τι πρέπει να γίνει σε κάθε περίπτωση και φροντίζει ώστε αυτό να γίνει τον σωστό καιρό και με τον σωστό τρόπο» (Long 2003:322). Όπως αναφέρει ο Μιχαηλίδης «σύμφωνα με τον Ζήνωνα «είναι ευδαίμων, καλότυχος και μακάριος και όλβιος, θεοφίλητος και αξιοσέβαστος (αξιωματικός), βασιλικός και αληθινά φρόνιμος σε όλους τους τομείς, το στρατηγικό, τον πολιτικό και τον οικονομικό»» (Μιχαηλίδης 1999:29). Ο στωικός σοφός δεν έχει πάθη, δε θυμώνει, δεν αγωνιά για τίποτα, δε φοβάται, αλλά ούτε και χαίρεται υπερβολικά, γενικά δεν επηρεάζεται από τα συναισθήματα και τις συγκινήσεις που χαρακτηρίζουν τον μέσο άνθρωπο (Long 2003:324). Ο στωικός φιλόσοφος όμως, όπως παρατηρεί ο Long, «δεν είναι εντελώς απαθής, καθώς η διάθεση του χαρακτηρίζεται από «καλές συγκινησιακές καταστάσεις»: ευμένεια, επιθυμία να συμβούν στον άλλο καλά πράγματα για χάρη του· χαρά, αγαλλίαση από τις ενάρετες

πράξεις, την ήρεμη ζωή, την καθαρή συνείδηση και «περίσκεψη», λογική επιφυλακτικότητα» (Long 2003:324).

Ο Irvine επισημαίνει για το στωικό σοφό «σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο ένας στωικός σοφός, είναι «ταπεινός γιατί αποδίδει ίση αξία και στη δόξα και στην απουσία της». Δεν νοιώθει ποτέ λύπη, γιατί συνειδητοποιεί ότι η λύπη «είναι μια παράλογη συστολή της ψυχής». Η συμπεριφορά του είναι εξαιρετική και δεν αφήνει κανένα να τον παρεμποδίσει στην εκτέλεση του καθήκοντος του, είναι με λίγα λόγια «οιονεί θεός»» (Irvine 2020:75-76).

Για να μπορέσει όμως ο στωικός σοφός να φτάσει στην «απάθεια» που αναφέραμε ανωτέρω και να είναι γαλήνιος και ατάραχος, ακόμα και εάν του συμβαίνουν πολύ δυσάρεστα γεγονότα, χρειάζεται να ξεπεράσει κάθε συναισθηματισμό, να απαλλαγεί από τις εγκόσμιες επιθυμίες του και να απελευθερωθεί εντελώς από τα πάθη του (Πελεγρίνης 2015:114). Το πάθος γενικά είναι «άλογη και αφύσικη κίνηση της ψυχής, μια ορμή πλεονάζουσα», που εμποδίζει τον άνθρωπο να προσδιορίσει τη θέση του μέσα στο σύμπαν και τη σύνδεση του με τη φύση (Πελεγρίνης 2015:114).

Πολύ εύστοχα ο Sharples επισημαίνει τη διαφορά του στωικού σοφού από το συνηθισμένο άνθρωπο «Ο στωικός σοφός και ο συνηθισμένος άνθρωπος, που συμπεριφέρεται λογικά, θα κάνουν τις ίδιες επιλογές (για παράδειγμα θα επιλέξουν την υγεία από την ασθένεια) και θα προσπαθήσουν να τις θέσουν σε εφαρμογή. Η διαφορά μεταξύ τους βρίσκεται στη στάση και στα κίνητρα· έτσι, ενώ ο συνηθισμένος άνθρωπος πιστεύει ότι σημασία έχει να είσαι υγιής, ο στωικός σοφός αντιλαμβάνεται ότι αξία έχει η προσπάθεια που καταβάλλεις ώστε να είσαι υγιής» (Sharples 2002:177). Μια δραστηριότητα που για τους υπόλοιπους ανθρώπους θεωρείται «καθήκον», για τον ιδανικό στωικό σοφό θεωρείται «κατόρθωμα».

Σύμφωνα με τον Long, «Ο σοφός, στον οποίο αποδίδεται κάθε επαινετικό επίθετο, δεν υπάρχει στην καθημερινή ζωή· είναι ένας τέλειος άνθρωπος που ο χαρακτήρας του αντανακλά την τελειότητα της φύσης» (Long 2003:321). Όμως οι στωικοί, πίστευαν στην αέναη προσπάθεια και την εκπαίδευση του ανθρώπου, που θα μπορούσε κάποτε να τον οδηγήσει κοντά στην τελειότητα. Αφού η αρετή είναι κάτι εξαιρετικά πολύτιμο, τότε

αξίζει ο κάθε άνθρωπος να προσπαθήσει να αγγίξει, έστω και στο ελάχιστο τα χαρακτηριστικά του ιδανικού σοφού για να γίνει ενάρετος (Long 2003:321).

Οι αντιπρόσωποι της «μέσης στοάς», όπως ο Παναίτιος και ο Ποσειδώνιος, προσπάθησαν να φέρουν το «ιδανικό» του στωικού σοφού πιο κοντά στον άνθρωπο, κάτι που συνέχισαν οι στωικοί της νεότερης στοάς, όπως ο Σενέκας και ο Μάρκος Αυρήλιος. Όπως παρατηρεί ο Long, «ο Παναίτιος είχε αισθανθεί την ανάγκη για ένα κριτήριο ηθικής εκτίμησης, που δεν το ικανοποιούσε ο ορθόδοξος διαχωρισμός ανάμεσα σε σοφούς και άφρονες. Συμφωνούσε με τον Ζήνωνα και τους άλλους στωικούς, ότι η βάση της ηθικής συμπεριφοράς είναι η λογική φύση του ανθρώπου, αλλά τόνιζε με έμφαση ότι κάθε άνθρωπος έχει τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά» (Long 2003:337). Ο Ποσειδώνιος, πάλι σύμφωνα με τον Long, «είχε μια ευρύτητα πνεύματος, που δεν χαρακτήριζε τον προηγούμενο στωικισμό και όπως αναφέρει ο Σενέκας, ο Ποσειδώνιος υποστήριζε ότι την ανθρώπινη κοινωνία στην αρχαιότητα φάση της την κυβέρνησαν σοφοί, οι οποίοι έκαναν και τεχνολογικές, με την ευρύτερη έννοια, ανακαλύψεις -οικοδομική, μεταλλουργία, αλιεία κ.ο.κ.» (Long 2003:345). Κάτι άλλο χαρακτηριστικό του Ποσειδώνιου, είναι η προσπάθεια του να επανασυνδέσει τη φιλοσοφία με την επιστήμη, όπως φαίνεται από την αφοσίωση του στα μαθηματικά (Long 2003:345).

Τέλος, οι αντιπρόσωποι της μέσης στοάς, όπως ο Σενέκας και ο Μάρκος Αυρήλιος κατάφεραν ακόμα περισσότερο από τους προγενέστερους τους, να «κατεβάσουν» το στωικό σοφό από το ανέφικτο βάθρο, όπου καθόταν, και να τον φέρουν πιο κοντά στο σύγχρονο τους άνθρωπο. Όπως επισημαίνει ο Long, «ο στωικισμός του Σενέκα, του Επίκτητου και του Μάρκου Αυρήλιου, που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση σε μεταγενέστερους συγγραφείς, αποτελεί από την αρχή ως το τέλος πρακτική ηθική θεωρία. «Ο αληθινός φιλόσοφος», γράφει ο Σενέκας «είναι παιδαγωγός της ανθρωπότητας»» (Long 2003:364). Συνεχίζοντας ο Long παρατηρεί «είναι χαρακτηριστικό, ότι ο Σενέκας και οι άλλοι Ρωμαίοι στωικοί έδιναν στον όρο «φιλοσοφία» πιο περιορισμένη και λιγότερο αυστηρή σημασία από ότι οι Έλληνες προκάτοχοι τους» (Long 2003:364). Ο Ηλιόπουλος σχολιάζει πολύ ορθά τη θέση της φιλοσοφίας σε εκείνα τα χρόνια : «Η φιλοσοφία είναι η γιατρεία του δυστυχημένου ανθρώπου, εκείνου που φοβάται τον θάνατο, τη φτώχεια, την κακοτυχία και τη μεταβλητότητα της Τύχης, την κακομεταχείριση από τους άλλους ανθρώπους ή από τους

Θεούς. Η φιλοσοφία είναι σύμβουλος και συμπαραστάτης της ανθρώπινης δυστυχίας» (Ηλιόπουλος 2020:152).

Ο Sharples αναφέρει «Παρόλο που όλοι οι άνθρωποι φέρουν την ευθύνη των πράξεων τους, εντούτοις μόνο ο σοφός είναι ελεύθερος· ελευθερία σημαίνει να μην εμποδίζεται ποτέ η βούληση σου· και ο σοφός αποδέχεται οτιδήποτε συμβαίνει, ως μέρος ενός θεϊκού σχεδίου: «Και εδώ υποθέτουμε ότι καθήκον του φιλόσοφου είναι να εναρμονίσει τη βούληση του με το γίνεσθαι, έτσι ώστε τίποτε να μη συμβαίνει παρά τη θέληση μας, και τίποτα από τα όσα δεν συμβαίνουν εμείς να θέλουμε να συμβαίνουν. Για όποιους το κατορθώνουν, αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην αποτυχαίνουν στις επιθυμίες τους ούτε να έρχονται αντιμέτωποι με πράγματα που προσπαθούν να αποφύγουν· αντιθέτως περνούν τη ζωή τους χωρίς λύπη, φόβο ή ανησυχία» (Επίκτητος *Διατριβαί* 2.14.7-8)» (Sharples 2002:135).

Στη συνέχεια θα αναφερθώ εκτενέστερα στη θεώρηση του σοφού μέσα από τον Σενέκα, αφού εκτιμώ ότι αντιπροσωπεύει καλύτερα την πιο «σύγχρονη», τρόπον τινά, άποψη για το σοφό και το ρόλο του στην κοινωνία. Ο σοφός του Σενέκα είναι ανδρείος χωρίς όμως να είναι παράτολμος και να έρχεται έτσι αντιμέτωπος με τον ισχυρότερο ή με τη ζωή (Ηλιόπουλος 2020:248). Όπως παρατηρεί ο Ηλιόπουλος, στην *Πολιτική Φιλοσοφία στο έργο του Σενέκα* «Ο Ρωμαίος φιλόσοφος επικυρώνει απροφάσιστα εκείνο που διατείνεται, κατ' ουσία, διαρκώς η στοά: ότι ο σοφός δεν επιτελεί πάντοτε την ίδια πράξη ή το ίδιο έργο με μηχανιστικό τρόπο, ώστε να αποκτούν οι πράξεις του μόνιμο χαρακτήρα με τη σημασία της συνέπειας σε ένα ομοιόμορφο τύπο ηθικής δράσης ανεξάρτητα από τις συνθήκες. Εκείνο που έχει σημασία είναι η ένταξη των κριτικών και συγκαταθετικών αποφάνσεων του στη χρονικότητα, ο συσχετισμός της παρούσας στιγμής με το παρόν κατά περίσταση ερώτημα, ώστε ο σοφός να αναδεικνύει εύστοχα τις ακριβείς συντεταγμένες και να ενοποιεί την κρίση του με την αντικειμενική πραγματικότητα που τον περιβάλλει» (Ηλιόπουλος 2020:248-249).

Ο στωικός σοφός, σύμφωνα με τον Σενέκα, γνωρίζει πολύ καλά τον εαυτό του και τις δυνάμεις του, έχει σταθερές απόψεις, είναι θεληματικός, και παρόλη την έντονη ατομικότητα του, χρησιμοποιεί τις γνώσεις του για το συμφέρον του συνανθρώπου του και της πολιτείας. (Ηλιόπουλος 2020:252). Είναι επίσης, πάντοτε χαρούμενος, εύθυμος, πρᾶος, ατάραχος, δε φοβάται το αναπάντεχο που μπορεί να συμβεί, και συγκεντρωμένος

συνεχίζει ορθολογικά την πορεία του προς το ύψιστο Αγαθό (Ηλιόπουλος 2020:253). Ο «σπουδαίος άνθρωπος» που σκιαγραφεί ο Σενέκας γνωρίζει εις βάθος τον εαυτό του, δεν επηρεάζεται από τα υλικά αγαθά, είναι υπεράνω των παθών και της Μοίρας, έτσι ώστε να μην μπορούν οι αλλαγές της να τον επηρεάσουν, και έχει νικήσει τη φιλοδοξία και το φόβο του θανάτου, στοιχεία που έχουν «γονατίσει» μεταφορικά, τους μεγαλύτερους κατακτητές του κόσμου (Ηλιόπουλος 2020:255).

Ο Ηλιόπουλος παρατηρεί ότι «ο Σενέκας συμπλέκει δύο είδη σοφίας σε ένα ενιαίο μόρφωμα : α) τη θεωρητική και πρακτική σοφία που οδηγεί στην κατάκτηση της αρετής και, συνεπώς, της ευδαιμονίας και β) την πρακτική σοφία διακυβέρνησης του βίου, την ικανότητα ο σοφός να διατηρείται κατά το δυνατόν ασφαλής και να διαχειρίζεται τον εαυτό του με αξιοπρέπεια και ασφάλεια» (Ηλιόπουλος 2020:262). Μια πρωτοτυπία για τον ηθικό στοχασμό, που καθιερώνει ο Σενέκας, σύμφωνα με τον Ηλιόπουλο, είναι «η ταξινόμηση των σοφών, ή καλύτερα των «εν δυνάμει» σοφών σε τρία επίπεδα: Στο πρώτο επίπεδο ταξινομούνται εκείνοι που δεν έχουν κατακτήσει τη σοφία, αλλά ήδη την προσεγγίζουν.... Αυτοί έχουν καταπολεμήσει τα πάθη τους σε μεγάλο βαθμό, αλλά δεν τα έχουν εκριζώσει πλήρως... Στο δεύτερο επίπεδο κατατάσσονται όσοι έχουν κατορθώσει να υπερνικήσουν τα μεγαλύτερα ελαττώματα του νου, καθώς και τα πάθη, αλλά ακόμα δεν έχουν επιτύχει με ασφάλεια την ανοσία από αυτά... Στο τρίτο επίπεδο βρίσκονται εκείνοι που δεν είναι πλέον δυνατόν να τους πλήξουν τα περισσότερα πάθη, και μάλιστα τα μεγαλύτερα και ισχυρότερα πάθη, εντούτοις δεν έχουν επιτύχει την πλήρη ατρωσία από τα πάθη συνολικά» (Ηλιόπουλος 2020:264-265).

Η προσπάθεια για επίτευξη του ιδεατού της σοφίας είναι συνεχής, αλλά ο Σενέκας τοποθετεί τον στωικό σοφό πιο κοντά στον άνθρωπο. Συνοψίζοντας τις παραμέτρους που χαρακτηρίζουν το σοφό, σύμφωνα με τον Σενέκα, ο Ηλιόπουλος επισημαίνει «Η γνώση, με την έννοια της διάκρισης μεταξύ του αγαθού και του κακού, η θέληση, η δύναμη δηλαδή που ενεργοποιείται με την ελεύθερη επιλογή του έλλογου ανθρώπου και η σταθερότητα στις αξίες και στα πιστεύω του μπορεί να μετατρέψουν τον μέσο άνθρωπο σε *vir bonus*, σε άνδρα καλόν» (Ηλιόπουλος 2020:268). Έτσι ο αγαθός, ο σοφός άνδρας μπορεί να γίνει παράδειγμα προς μίμηση και για τους υπόλοιπους ανθρώπους και ο φωτεινός φάρος που με το παράδειγμα του θα τους κατευθύνει στις φουρτουνιασμένες θάλασσες που τους επιφυλάσσει η ζωή.

5.4 Η «έξοδος» από την ζωή σύμφωνα με τους στωικούς

Όπως παρατηρεί ο Πελεγρίνης «Οι στωικοί φιλόσοφοι συνιστούσαν σε κάποιες περιπτώσεις στους ανθρώπους την εθελούσια και έντιμη «εξαγωγήν εκ του βίου». Κανένα αγαθό, ακόμα και η ίδια η ζωή, δεν πρέπει να συντηρείται από τον άνθρωπο, αν δεν εξασφαλίζει την ηθική ακεραιότητα του» (Πελεγρίνης 2015:113). Από τις μαρτυρίες που υπάρχουν φαίνεται ότι τόσο ο Ζήνων, όσο και ο Κλεάνθης αυτοκτόνησαν. Ο Μιχαηλίδης επισημαίνει επί του θέματος «όπως αναφέρει ο Διογένης Λαέρτιος, ο Ζήνων έπεσε και κτύπησε σπάζοντας το δάκτυλο του. Τότε κτύπησε τη γη με το χέρι και απάγγειλε το στίχο από τη Νιόβη :«Έρχομαι. Τι με φωνάζεις;» Και αυτοκτόνησε» (Μιχαηλίδης 1999:351).

Η Νικολαΐδου παρατηρεί «όταν κάποιος δεν μπορεί να επιτελέσει το «έργο του ανθρώπου» κατά τον στωικισμό, έχει το δικαίωμα να αφαιρέσει τη ζωή του. Για παράδειγμα, κάποιος δικαιολογείται να αυτοκτονήσει αν τον διατάξει ο Θεός(π.χ. για να σώσει την πόλη του), αν πάσχει από σοβαρή ασθένεια, ή ακόμα και αν ένας τύραννος τον διατάζει να φερθεί μη ηθικά. Ο Σενέκας, όταν κατηγορήθηκε από τον Νέρωνα για συνωμοσία εναντίον του, αυτοκτόνησε ατάραχος παρουσία φίλων και συγγενών» (Νικολαΐδου 2021:234).

Ο Πελεγρίνης , στις *Πέντε Εποχές της Φιλοσοφίας*, αναφέρει τις απόψεις του Επίκτητου για το πως πρέπει να σκέφτεται ο στωικός φιλόσοφος :«Θα πεθάνω· αλλά πρέπει για αυτό να πεθάνω βογκώντας; Θα φυλακιστώ · αλλά πρέπει γι' αυτό να θρηνηλογώ; Θα εξοριστώ · αλλά ποιος μπορεί να μ' εμποδίσει να φύγω χαμογελώντας και ήρεμος;-Πες μου το μυστικό.-Δεν το λέω, γιατί αυτό εξαρτάται από την θέληση μου.-Θα σε ρίξω τότε στα σίδερα.-Άνθρωπε τι λες; Εμένα; Μόνο το πόδι μου θα αλυσοδέσεις. Τη θέληση μου ούτε ο Δίας μπορεί να καταβάλλει.-Θα σε φυλακίσω.-Το καημένο μου κορμί, εννοείς;-Θα σε αποκεφαλίσω.-Πότε εγώ σου είπα πως μονάχα ο δικός μου τράχηλος δεν μπορεί να κοπεί;»» (Πελεγρίνης 2015:113-114).

Ο Μάρκος Αυρήλιος αναφέρει για τον θάνατο «...Και πάνω απ' όλα, να περιμένεις τον θάνατο με γαλήνιο νου, ως κάτι που δεν είναι παρά μια ακόμα διάλυση στοιχείων που συνθέτουν ένα έμβιο όν. Μεταβάλλονται αυτά τα στοιχεία, το καθένα σε κάτι άλλο, και

δεν είναι διόλου τρομερό αυτό. Αν είναι έτσι τι σου κακοφαίνεται αυτή η μεταβολή και διάλυση των πάντων; Αφού γίνεται σύμφωνα με τη Φύση. Και ότι είναι σύμφωνο με τη Φύση δεν είναι κακό» (Μάρκος Αυρήλιος *Τα εις εαυτόν* 2.17) (Sharples 2002:219).

Ο θάνατος είναι το τέλος της επίγειας ζωής του ανθρώπου και δεν υπάρχει πιο σίγουρο πράγμα από αυτόν στον κόσμο. Όμως ο άνθρωπος, εξαιτίας της αδυναμίας του, αλλά και του αγνώστου του θανάτου, ανέκαθεν τον αντιμετώπιζε με δέος. Οι στωικοί φιλόσοφοι με τη διδασκαλία τους προσπάθησαν να βοηθήσουν τους σύγχρονους τους, αλλά και γιατί όχι και τους σημερινούς ανθρώπους, να μη φοβούνται το θάνατο και να προσπαθούν να ζουν τη ζωή που τους δόθηκε ως δώρο από το Θεό στο έπακρο, αλλά με βάση την λογική και όσο πιο αξιοπρεπώς μπορούν. Όπως επισημαίνει η Νικολαΐδου «σύμφωνα με τον Επίκτητο, το φοβερό δεν είναι ο θάνατος, αλλά η κρίση μας γι' αυτόν. Η αυτοκτονία παρομοιάζεται με μια ανοικτή πόρτα. Όποιος δεν έχει το σθένος να ζήσει, μπορεί να την διαβεί: «τι είναι ο πόνος; Φάντασμα (μορμολύκειον). Σκέψου τον και μάθε. Με δυσκολία κινείται το σαρκίο, και έπειτα πάλι καλά. Η φτωχή σάρκα υποφέρει, και μετά πάλι θα αισθάνεται καλύτερα. Αν αυτό δεν το βρεις συμφέρον, η πόρτα είναι ανοικτή. Αν όμως το θεωρείς συμφέρον, πήγαινε! Γιατί η πόρτα πρέπει να είναι πάντοτε ανοικτή, και έτσι δεν θα έχουμε πρόβλημα» (Επίκτητος, *Διατριβαί* 2.1.19-20)» (Νικολαΐδου 2021:234)

Ο Grayling παρατηρεί «Ο Κικέρωνας, σχολιαστής του στωικισμού, συνόψισε με τον καλύτερο τρόπο την ηθική νοοτροπία τους «Μαθαίνοντας κανείς να φιλοσοφεί», έγραφε «είναι σαν να μαθαίνει πώς να πεθαίνει» και εννοούσε πως η ορθή κατανόηση του θανάτου απελευθερώνει από τον φόβο του, για να ζούμε με περισσότερο θάρρος και αυτονομία. Αν δεν φοβάσαι τον θάνατο είσαι απόλυτα ελεύθερος, γιατί διαθέτεις πάντα μια οδό διαφυγής απ' ό,τι δεν μπορείς να αντέξεις. Η ελευθερία από την καταπίεση του άγχους και του φόβου και από την επιθυμία αυτού που δεν μπορούμε οι ίδιοι να επιτύχουμε ή να κερδίσουμε ταυτίζεται με την ευτυχία» (Grayling 2019:147).

5.5 Η στωική ιδέα της «οικειώσεως» και η κοσμοπόλη

Όπως παρατηρεί ο Sharples « για τους στωικούς οι σχέσεις μας με τους άλλους ανθρώπους βρίσκονται στον πυρήνα της θεωρίας της οικειώσεως· είναι τελείως φυσικό να νοιαζόμαστε για τους συνανθρώπους μας» (Sharples 2002:204). Και η Δραγώνα-Μονάχου συμπληρώνει επί του θέματος «ο στωικισμός είναι εγγύτερα από όλα τα αρχαιο-ελληνικά φιλοσοφικά συστήματα στο σύγχρονο πνεύμα της οικουμενικότητας και του κοσμοπολιτισμού, ιδεολογήματα με βαθιές ρίζες στη στωική φιλοσοφία. Σύμφωνα με το έργο «Ηθική στοιχείωσις», του στωικού φιλοσόφου του 1ου-2ου μ.Χ. αιώνα Ιεροκλή, ο άνθρωπος βρίσκεται στο κέντρο πέντε ομόκεντρων κύκλων που με αφετηρία τους άμεσους συγγενείς του τον συνδέουν ηθικά με όλους τους ανθρώπους της οικουμένης, πράγμα που συνηγορεί για την ενότητα της ανθρωπότητας, για το ενδιαφέρον του ανθρώπου για τους συνανθρώπους του και την αποστροφή κάθε μορφής εκμετάλλευσης και δουλείας» (Δραγώνα-Μονάχου 2018:11). Το καθήκον του ατόμου είναι να προσπαθεί να αντιλαμβάνεται τους κύκλους πιο κοντά σε αυτό το ίδιο, φέρνοντας κάθε κύκλο πιο κοντά στο κέντρο, που είναι η ίδια του η ύπαρξη (Eliopoulos 2014:31).

Ο Long αναφέρει «στην *Πολιτεία* του Ζήνωνα καταργούνται οι θεμελιώδεις κοινωνικοί και οικονομικοί δεσμοί του ελληνικού κόσμου· είναι ένας ιδανικός κόσμος, όπου το κράτος χάνει τη δύναμη του γιατί κάθε στωικός σοφός είναι αυτάρκης και κύριος του εαυτού του. Είναι όμως συνδεδεμένος με τους συντρόφους του με τα δεσμά της φιλίας, γιατί όλοι οι σοφοί είναι φίλοι, και μόνο μεταξύ τους μπορεί να υπάρξει φιλία με την αληθινή της σημασία» (Long 2003:321-322). Φυσικά, η ιδανική πολιτεία των σοφών του Ζήνωνα, με κατάργηση όλων των διακρίσεων όσον αφορά το φύλο, την καταγωγή, την εθνικότητα και την περιουσία θεωρήθηκε, και είναι εν μέρει, ουτοπική. Όμως, όπως παρατηρεί ο Long, «η στωική πολιτική θεωρία δεν είναι ένα πρόγραμμα μεταρρύθμισης, αλλά ένα πρότυπο του κόσμου, όπως θα ήταν αν μπορούσαν να ενωθούν οι άνθρωποι, όχι με τεχνητούς δεσμούς, αλλά αναγνωρίζοντας ο ένας στον άλλο κοινές αξίες και κοινούς σκοπούς» (Long 2003:322).

Το καθήκον του στωικού να είναι δίκαιος προς τους συνανθρώπους του μας κάνει να διερωτηθούμε εάν είναι ορθή η ανάμειξη του στωικού στην πολιτική και δημόσια ζωή (Sharples 2002:206). Στην πρώτη και μέση στοά τα πράγματα δεν είναι τόσο ξεκάθαρα,

όμως η νεότερη στοά, στην ρωμαϊκή περίοδο, όχι μόνο αναμίχθηκε με την πολιτική, αφού ένας από τους κύριους εκπροσώπους της, ο Μάρκος Αυρήλιος, ήταν αυτοκράτορας, αλλά ξεσήκωσε και έχθρες και διώξεις, γιατί ο στωικισμός είχε να προτείνει μια εναλλακτική εξουσία, την «εξουσία του λόγου»» (Sharples 2002:206). Επίσης η θέση των στωικών για την δουλεία, σε μια εποχή που ως θεσμός μεσουρανούσε, ήταν ριζοσπαστική, καθ' ότι υποστήριζαν ότι ακόμα και ένα δούλος, παρόλο που το σώμα του είναι υποδουλωμένο, μπορεί να είναι ελεύθερος, όταν είναι ενάρετος. Ελεύθερος άνθρωπος είναι μόνο ο σοφός, έστω και εάν υποδουλωθεί σωματικά (Sharples 2002:209).

Ο Διογένης ο Κυνικός ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε την έκφραση «κοσμοπολίτης», «πολίτης του σύμπαντος» περιγράφοντας τον εαυτό του και υπονοώντας ότι δεν νοιώθει πουθενά οικεία, παρά μόνο στο ίδιο το σύμπαν (Schofield 1997:86). Όπως παρατηρεί ο Schofield «μπορούμε να πούμε με πλήρη σχεδόν βεβαιότητα ότι το στωικό δόγμα για την κοσμική πόλη προκύπτει ως επεξήγηση αυτής της ρήσης» (Schofield 1997:86). Και συνεχίζει παραθέτοντας ένα απόσπασμα από τον Κικέρωνα (*De natura deorum* II 3) στο οποίο στηρίζεται το δόγμα της κοσμικής πόλης: «Ο ίδιος ο κόσμος δημιουργήθηκε καταρχάς για χάρη των θεών και των ανθρώπων, και τα πράγματα που περιέχει προσφέρθηκαν και σχεδιάστηκαν για να τα απολαμβάνουν οι άνθρωποι. Γιατί το σύμπαν είναι κάτι σαν κοινός οίκος θεών και ανθρώπων, ή μια πόλη που ανήκει και στους δύο. Γιατί μόνον αυτοί, με τη χρήση του λόγου, ζουν σύμφωνα με το δίκαιο και το νόμο. Επομένως, όπως ακριβώς υποθέτουμε ότι η Αθήνα και η Σπάρτη ιδρύθηκαν για χάρη των Αθηναίων και των Σπαρτιατών, και ορθά λέγεται ότι όλα τα πράγματα που περιέχονται σε αυτές τις πόλεις, ανήκουν σε αυτούς τους λαούς, έτσι πρέπει να υποθέτουμε ότι όποια πράγματα περιέχονται σε ολόκληρο το σύμπαν ανήκουν σε θεούς και ανθρώπους» (Schofield 1997:86-87). Οι στωικοί φυσικά δεν αποδέχονται την έννοια του νόμου, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα. Για αυτούς η εξουσία δεν ανήκει στο κράτος, αλλά στον ορθό λόγο που εξομοιωμένος με τον νόμο, παρουσιάζεται ως μια εναλλακτική μορφή εξουσίας (Schofield 1997:90). Έτσι ο νόμος δρώντας εσωτερικά, γίνεται ο προσωπικός ηθικός νόμος του κάθε ανθρώπου, η συνείδηση του (Schofield 1997:90).

Όπως παρατηρεί ο Ηλιόπουλος, «οι στωικοί τον κοσμοπολιτισμό τους τον εννοούν ως πνευματική ενότητα γνώσης και βούλησης, και μόνο κατά δεύτερο λόγο ως οροθεσία ισχύος. Είναι στραμμένοι στο να αποτείνουν τον σεβασμό τους τόσο στην κάθε πατρίδα, όσο και στον Κόσμο συνολικά. Επιπλέον, ως γνωστόν, οι στωικοί δεν αναπτύσσουν

πολιτική δράση για την εισαγωγή κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, παρά το γεγονός ότι εισηγούνται τις πρώτες ιδέες ατομικών δικαιωμάτων. Ακολουθώντας την τάση αυτή ο Μάρκος Αυρήλιος ονομάζει την παγκόσμια ψυχή «λογική και κοινωνική» (Ηλιόπουλος 2020:49-50). Ο κοσμοπολιτισμός για τους στωικούς γίνεται μια δυναμική, και όχι στατική, διαδικασία σύζευξης σε μια ενάρετη κατάσταση, όπου απουσιάζουν συναισθήματα όπως ο φόβος και η ηδονή, αλλά και κάθε προσωπικό ενδιαφέρον (Elioroulos 2014:34). Ο τελικός σκοπός της συνύπαρξης όλων των ανθρώπων στην κοσμόπολη είναι να καταφέρουν να φτάσουν στην αρετή και την ευδαιμονία διαμέσου του ορθού λόγου, αλλά σεβόμενοι πάντα την Φύση και τους νόμους της. Σύμφωνα με τον Cardona «η συνεργασία μεταξύ ορθολογικά σκεπτόμενων ανθρώπων πραγματοποιείται γιατί νοιώθουν ότι κυβερνώνται από τους γενικούς νόμους του σύμπαντος. Η παγκόσμια αδελφοσύνη και η πανανθρώπινη ταυτότητα ταιριάζουν στους στωικούς σοφούς» (Cardona 2019:69).

Οι στωικοί, παρόλο που δεν ανέπτυξαν μια συγκεκριμένη θεωρία για τα ανθρώπινα δικαιώματα, εν τούτοις, όπως αναφέρει η Δραγώνα-Μονάχου «με το δόγμα του φυσικού νόμου, με τις ιδέες τους για την ελευθερία, την ισότητα, την ομόνοια, την αξιοπρέπεια και την ανθρωπιά και κυρίως με τον ηθικό οικουμενισμό τους, μπορούν να θεωρηθούν, και δικαίως θεωρήθηκαν, σκαπανείς των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» (Δραγώνα-Μονάχου 2018:24). Παρότι δεν βρίσκουμε στους στωικούς κάποιον όρο που να ταυτίζεται αυστηρά με τον όρο «δικαίωμα», ωστόσο, σύμφωνα με την Δραγώνα-Μονάχου «συμπαραδηλώσεις σχετικών όρων, όπως «αξία», «εξουσία», «κατά φύσιν», «οικείον», «δίκαιον» και ιδιαίτερα «καθήκον» είναι δυνατό να ταυτίζονται με το νόημα του τόσο επίκαιρου επίμαχου όρου» (Δραγώνα-Μονάχου 1986:57). Η Δραγώνα-Μονάχου παρατηρεί επίσης, ότι «οι στωικοί δεν μίλησαν για δικαιώματα και δεν έκαναν Διακηρύξεις με το νεότερο πνεύμα. Η ιδέα ωστόσο των φυσικών δικαιωμάτων είναι εγγενής του φυσικού νόμου, που συμφιλίωσε φύση και νόμο μοναδικά και ενισχύεται από ρητές ισοκρατικές και «ελευθεριοκρατικές» θέσεις, από την ψυχολογία και την ηθική τους» (Δραγώνα-Μονάχου 1986:63-64).

Εν κατακλείδι, η έννοια της στωικής οικείωσης και της δημιουργίας της «κοσμόπολης», δεν είναι μόνο έννοια πολιτική, αλλά είναι συνυφασμένη και με την ηθική και τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως τα αναγνωρίζουμε στη σημερινή εποχή. Η ισότητα, η ελευθερία και η δικαιοσύνη είναι αξίες που πρέπει να επικρατούν σε όλους τους τομείς

της ζωής του κάθε ανθρώπου, περιλαμβανομένης και της υγείας του, ανεξαρτήτως σε ποια χώρα ζει. Με αυτή την έννοια, η στωική «κοσμόπολη» αποκτά μια θέση στη θεώρηση μιας Παγκόσμιας Βιοηθικής.

Κεφάλαιο 6

Εφαρμογή των ποικίλων εκφάνσεων του Αγαθού στη σύγχρονη Ιατρική πράξη-Το δόγμα των Στωικών

6.1 Στωικισμός και Ιατρική

Μια κοινή συνιστώσα μεταξύ των ιατρών και των φιλοσόφων διαμέσου των αιώνων είναι η φύση, η τοποθεσία, η λειτουργία και οι μηχανισμοί με τους οποίους δρα η ψυχή (Inwood 2003:295-296). Όπως επισημαίνει ο Cardona «Ο Χρύσιππος υποδιαιρεί την ανθρώπινη ψυχή σε οκτώ ικανότητες: τις πέντε αισθήσεις, την ικανότητα αναπαραγωγής, την ικανότητα ομιλίας και την κυβερνώσα αρχή (ηγεμονικόν), που οι περισσότεροι στωικοί την τοποθετούν στο στέρνο μάλλον, παρά στο κεφάλι. Ο Χρύσιππος προτείνει ένα πολύ ορθολογικό μοντέλο για την ψυχή, με ελάχιστη έμφαση στο ανορθολογικό στοιχείο που διέπεται από τα πάθη· οι ορέξεις και οι επιθυμίες εντάσσονται στη δεσπόζουσα δομή, που είναι διατεταγμένη. Οι μεταγενέστεροι στωικοί θα αποδεχτούν τη δύναμη των παθών στη ζωή των ανθρώπων και θα ορίσουν την ηθική διαπαιδαγώγηση ως μια βαθμιαία και μακροχρόνια εξημέρωση του ανορθολογικού μέρους της ψυχής, προσθέτοντας έτσι το στοιχείο της βούλησης στην ορθολογική σκέψη και στην κατανόηση. Η ψυχή, λοιπόν, εντάσσεται στη γενική αιτιότητα και στον ντετερμινισμό του σύμπαντος (μοίρα, πεπρωμένο ή θεία πρόνοια)» (Cardona 2019:63).

Παρόλο όμως αυτό τον ντετερμινισμό, σύμφωνα με τους Windelband & Heimssoeth «οι στωικοί προσπαθούσαν να δείξουν ότι ο άνθρωπος δεν έπαυε να είναι υπαίτιος για τις πράξεις του και να έχει πάντοτε την ευθύνη για αυτές. Ο Χρύσιππος, με βάση τη διάκριση κύριων και δευτερευόντων αιτιών, έδειξε ότι κάθε απόφαση είναι το αναγκαστικό

επακόλουθο της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον του, και ότι οι εξωτερικές συνθήκες είναι τα δευτερεύοντα αίτια της πράξης, ενώ η συγκατάθεση της προσωπικότητας είναι το κύριο αίτιο, και προς αυτήν απευθύνεται ύστερα ο καταλογισμός» (Windelband & Heimssoeth 2018:225). Η σθεναρή στήριξη της στοάς στην αρχή της αιτιότητας καθόρισε τους στωικούς ως προδρόμους της σύγχρονης επιστημονικής φυσικής έρευνας (Windelband & Heimssoeth 2018:227).

Οι στωικοί φρονούσαν ότι ακόμα και το φυσικό κακό δεν είναι κακό στην πραγματικότητα, αλλά γίνεται με τη συγκατάθεση του ανθρώπου (Windelband & Heimssoeth 2018:228). Ακόμα και οι ασθένειες είναι απαραίτητες για τον άνθρωπο, όχι μόνο για να αντιληφθεί καλύτερα και να εκτιμήσει το αγαθό της υγείας, αλλά γιατί σύμφωνα με τον Χρύσιππο «υπηρετούν την θεία πρόνοια, είτε ως τιμωρία που βελτιώνει ηθικά, είτε ως αφορμή για την άσκηση των ηθικών δυνάμεων» (Windelband & Heimssoeth 2018:229).

Όπως παρατηρεί η Δραγώνα-Μονάχου «η δύναμη του στωικισμού εξαρτάται από την πνευματικότητα του, καθώς είναι μια ζωντανή φιλοσοφία που καθίσταται τρόπος ζωής». Για να υποστηρίξει αυτή την θέση αναφέρει τη μορφή του δοκιμασμένου στωικού J.B.Stockdale, του φιλοσοφημένου πιλότου καταδιωκτικού αεροπλάνου, που πληγώθηκε στον πόλεμο του Βιετνάμ, έμεινε έγκλειστος εκεί επί μια επταετία και «ένοιωσε ότι εγκατέλειψε τον κόσμο της τεχνολογίας και εισήλθε στον κόσμο του Επίκτητου». Επιβίωσε δε χάρι στις αρχές του Επίκτητου, ιδιαίτερα στη διάκριση του «τι είναι στην εξουσία μας» και «τι δεν είναι», όπως ομολογεί ο ίδιος στο πολυδιαβασμένο βιβλίο του *Testing Epictetus' Doctrines in a laboratory of Human Behaviour*(1995)» (Δραγώνα-Μονάχου 2018 :25).

Οι στωικοί έβλεπαν τη φιλοσοφία και ως μέθοδο θεραπείας της ψυχής, η οποία καθώς είναι αλληλένδετη με το σώμα, αν είναι υγιής, θα αντανakλάται και σε ένα υγιές σώμα. Αυτό είναι κάτι που ισχύει και στη σύγχρονη ιατρική πράξη, καθώς πολλές παθήσεις θεωρούνται «ψυχοσωματικές» και δίδεται έμφαση από τον ιατρό στη θεραπεία και της ψυχής, των συναισθημάτων, παράλληλα με τη θεραπεία του σώματος. Συνηγορώντας σε αυτό ο Ηλιόπουλος επισημαίνει « Κατά τις απόψεις του Σενέκα η φιλοσοφία είναι η ιατρική επιστήμη που αφορά τον νου, η αγωγή που ενδείκνυται για τη βέλτιστη κατάσταση του. Για τον καλλιεργημένο άνθρωπο (viro litterato), από τα δύο είδη της

υγείας, το σωματικό και το πνευματικό, το δεύτερο είναι ιεραρχικά το πλέον σημαντικό και απαραίτητο, το πραγματικά υπερέχον και αναντικατάστατο» (Ηλιόπουλος 2020:159). Ο Σενέκας ονομάζει την αξία όλων των ανθρώπινων υπάρξεων «Dignitas» και της δίνει ένα τελεολογικό στόχο, όσον αφορά τη ευδαιμονία και ίσως πιο ρεαλιστικό από τους αρχαίους στωικούς· αποδέχεται μεν τις αδυναμίες της ανθρώπινης ύπαρξης, αλλά η προσπάθεια του ανθρώπου διαμέσου της φιλοσοφίας να κατανικήσει τα πάθη του και να απελευθερωθεί θα βελτιστοποιήσει τις συνθήκες του βίου του και θα ανακουφίσει τον ψυχικό του κόσμο (Eliopoulos 2015:4-5).

Μια ψυχολογική τεχνική που χρησιμοποιούσαν οι στωικοί για να βοηθήσουν τους ανθρώπους να απελευθερωθούν από συναισθήματα που δρούσαν ως τροχοπέδη για να προχωρήσουν στην ζωή τους ήταν η τεχνική της «αρνητικής αναπαράστασης». Ο Irvine παρατηρεί για το θέμα αυτό «ο Σενέκας περιγράφει την τεχνική αυτή στην παραμυθητική του επιστολή προς την Μαρσία, μια γυναίκα της οποίας το πένθος για τον γιό της, τρία χρόνια μετά τον θάνατο του, ήταν τόσο κατακλυσμικό, όσο και τη μέρα της κηδείας του. Σε αυτή την παραμυθία, ο Σενέκας εκτός του ότι λέει στη Μαρσία πως να ξεπεράσει την τωρινή της θλίψη, τη συμβουλεύει και πως να αποφύγει να πέσει θύμα παρόμοιας θλίψης στο μέλλον: Αυτό που πρέπει να κάνει είναι να προβλέψει τα γεγονότα που μπορεί να την οδηγήσουν στο πένθος. Συγκεκριμένα, λέει ο Σενέκας, θα πρέπει να θυμάται πως όλα όσα έχουμε είναι «δανεικά» από την Μοίρα, η οποία μπορεί να τα ζητήσει πίσω χωρίς την άδεια μας, στην πραγματικότητα, χωρίς καν να μας προειδοποιήσει· έτσι «πρέπει να αγαπάμε όλους τους αγαπημένους μας, αλλά πάντα με τη σκέψη ότι δεν μας έχει υποσχεθεί κανείς πως μπορούμε να τους κρατήσουμε για πάντα-όχι, καμιά υπόσχεση δεν μας έχει δοθεί ότι μπορούμε έστω να τους κρατήσουμε για αρκετό καιρό» (Irvine 2020:111-112). Σκεπτόμενοι λοιπόν ότι μπορεί σε κάποια στιγμή να βιώσουμε την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, δεν θεωρούμε τίποτε ως δεδομένο και έτσι αντλούμε πολύ μεγαλύτερη ευχαρίστηση από την παρουσία αυτού του προσώπου στην ζωή μας.

Ακόμα και η αντιμετώπιση των απολαύσεων στην ζωή θα μπορούσε να βοηθήσει τον άνθρωπο να είναι πιο συνετός και πιο υγιής συναισθηματικά. Όπως αναφέρει ο Irvine «σύμφωνα με τον Σενέκα, θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τον τρόπο που βιώνει την απόλαυση ένας στωικός από τον τρόπο που την βιώνει ένας μέσος άνθρωπος ως εξής: Ενώ ο μέσος άνθρωπος εναγκαλίζεται την απόλαυση, ο σοφός την αλυσοδένει· ενώ ο

μέσος άνθρωπος θεωρεί την απόλαυση το ύψιστο αγαθό, ο σοφός δεν θεωρεί ότι είναι καν αγαθό· και ενώ ο μέσος άνθρωπος κάνει τα πάντα για χάρη της απόλαυσης, ο σοφός δεν κάνει τίποτα» (Irvine 2020:167-168). Βλέπουμε λοιπόν πως η εξάσκηση στον αυτοέλεγχο και η αποφυγή απολαύσεων που θα μπορούσαν να έχουν αρνητικό αντίκτυπο για την υγεία του ανθρώπου τόσο τη σωματική, αλλά κυρίως την ψυχική, είναι από τις βασικές αρχές που δίδαξαν οι στωικοί.

Τέλος, ακόμη και η αντιμετώπιση της θλίψης και του πένθους από τους στωικούς ήταν πολύ αποτελεσματική και θεραπευτική για τους συνανθρώπους τους. Ο Irvine επισημαίνει «στο σωστό πένθος, λέει ο Σενέκας στον Πολύβιο, η λογική μας «θα κρατήσει έναν μέσο δρόμο που δεν αντιγράφει ούτε την αδιαφορία, ούτε την τρέλα, σε μια κατάσταση ενδεικτική ενός στοργικού και όχι ανισόρροπου νου». Συνεπώς, συμβουλεύει τον Πολύβιο : «Άσε τα δάκρυα σου να τρέξουν, αλλά άφησε τα και να σταματήσουν, άσε τους βαθύτερους στεναγμούς να βγουν από το στήθος σου, αλλά άφησε τους επίσης να βρουν και ένα τέλος»» (Irvine 2020:212).

6.2 Οι θέσεις των στωικών για τις εκτρώσεις και την ευθανασία

Η πολυδιάστατη φύση και οι θέσεις των στωικών για θέματα που αγγίζουν την Ιατρική δεν θα μπορούσε να μην αγγίξει και δύο από τα πιο φλέγοντα θέματα που έχουν απασχολήσει, απασχολούν και θα συνεχίσουν να απασχολούν τόσο την Ιατρική, όσο και την Ψυχολογία, την Κοινωνιολογία, την Νομική και την Βιοηθική :Τις εκτρώσεις και την ευθανασία. Για το σκοπό αυτό θα γίνει σύντομη αναφορά για τις θέσεις των στωικών σε αυτά.

Η έκτρωση είναι η τεχνητή διακοπή μιας κύησης. Οι στωικοί θεωρούσαν το έμβρυο ως μέρος του σώματος της γυναίκας και το παρομοίαζαν με το φρούτο στο δέντρο· η μητέρα μπορεί να κάνει με το έμβρυο ό,τι επιθυμεί, κάτω υπό ορισμένες συνθήκες (Protorapadakis 2010:178). Επομένως έπαιρναν σαφή θέση υπέρ των εκτρώσεων, αλλά υπό προϋποθέσεις.

Όπως αναφέρει ο Πρωτοπαπαδάκης στο *Ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη Βιοηθική* «Ευθανασία είναι ο σκόπιμος τερματισμός της ζωής από πρόσωπο άλλο από τον

ενδιαφερόμενο, ο οποίος συμβαίνει βάσει της αίτησης του δευτέρου. Υποβοηθούμενη αυτοκτονία είναι η σκόπιμη βοήθεια σε έναν ασθενή να τερματίσει την ζωή του κατ' απαίτηση του» (Πρωτοπαπαδάκης 2003 :40). Φυσικά την περίοδο που αναπτύχθηκε η στωική φιλοσοφία δεν υπήρχε αυτός ο όρος. Όμως μέσα από τη στάση των στωικών και τις απόψεις τους για την αξιοπρέπεια και το θάνατο, μπορούμε να εξάγουμε αρκετά ασφαλή συμπεράσματα για το ποια θα ήταν η θέση τους για την ευθανασία.

Ο Πελεγρίνης επισημαίνει «κανένα αγαθό, ακόμα και η ίδια η ζωή, δεν πρέπει να συντηρείται από τον άνθρωπο, σύμφωνα με τους στωικούς, αν δεν εξασφαλίζει την ηθική του ακεραιότητα· για αυτό και, όπως προαναφέρθηκε συνιστούσαν στους ανθρώπους την εθελούσια και έντιμη «εξαγωγήν εκ του βίου»» (Πελεγρίνης 2015:113). Ο Long σχολιάζει επί του θέματος «οι στωικοί δικαιολογούσαν την αυτοκτονία με το επιχείρημα ότι μια τέτοια πράξη, μπορεί να είναι σε ακραίες περιστάσεις το πιο λογικό πράγμα που μπορεί να κάνει κανείς... Η αυτοκτονία είναι ένα ακραίο παράδειγμα διαγωγής που είναι αντίθετη προς τα ίδια τα συμφέροντα του ανθρώπου στις περισσότερες περιστάσεις, αλλά που μπορεί να θεμελιωθεί λογικά σε ορισμένες περιπτώσεις. Αν τύχαινε να παρατηρήσουμε έναν άνθρωπο που η συμπεριφορά του είχε πάντοτε ικανοποιήσει όλες τις γενικές αρχές του σωστού-είχε φροντίσει την υγεία του, την οικογένεια του, την περιουσία του και τα συμφέροντα των άλλων-, αν λοιπόν τον βλέπαμε να υποβάλλεται θεληματικά σε άδικη φυλάκιση, σε βασανιστήρια ή σε δημόσιο εξευτελισμό ή ακόμα να αφαιρεί την ίδια του τη ζωή ή τη ζωή κάποιου συγγενούς του που έπασχε από εξαιρετικά οδυνηρή και μοιραία αρρώστια, δικαιολογημένα, θα θεωρούσαμε αυτόν τον άνθρωπο υποψήφιο για τον τίτλο του σοφού» (Long 2003:324).

Συνοψίζοντας τη θέση των στωικών για την αυτοκτονία, σε κάποιες περιπτώσεις σε συνδυασμό με τις αξίες που πρέσβευαν για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την ελεύθερη βούληση, αλλά πάντα υπό την καθοδήγηση της λογικής, θα μπορούσαμε να εκλάβουμε ως θετική τη στάση τους για την ευθανασία ή την υποβοηθούμενη αυτοκτονία, όταν ο άνθρωπος που πάσχει το ζητήσει, και με δεδομένο ότι υποφέρει τόσο που η ζωή για αυτόν δεν θα έχει πια κανένα νόημα. Φυσικά, το «δικαίωμα στην ζωή» είναι πάνω από το «δικαίωμα στον θάνατο» και για αυτό στις περισσότερες χώρες του κόσμου η ευθανασία δεν είναι νομοθετικά ρυθμισμένη, αλλά αυτό είναι ένα θέμα που εκφεύγει από τους σκοπούς της παρούσης διατριβής. Η αναφορά στην ευθανασία, όπως και στις εκτρώσεις έγινε με αποκλειστικό σκοπό να τονιστεί για ακόμα μία φορά η πρωτοποριακή (και

πολλές φορές ανατρεπτική)για την εποχή της διδασκαλία των στωικών, για τόσο φλέγοντα θέματα που άπτονται της ανθρώπινης ζωής και ευδαιμονίας.

6.3 Τα χαρακτηριστικά του ιατρού και της ιατρικής πράξης σύμφωνα με τους στωικούς

Σύμφωνα με τον κώδικα ιατρικής δεοντολογίας «Η άσκηση της ιατρικής είναι λειτούργημα που αποσκοπεί στη διατήρηση, βελτίωση και αποκατάσταση της σωματικής, πνευματικής και ψυχικής υγείας του ανθρώπου, καθώς και στην ανακούφιση του από τον πόνο» (άρθρο 2 κώδικα ιατρικής δεοντολογίας). Κάθε ιατρός έχει δώσει τον όρκο του Ιπποκράτη με πρώτιστο καθήκον «να ωφελεί και να μην βλάπτει». Πως υπεισέρχεται η στωική φιλοσοφία με τις αρχές της στην άσκηση της ιατρικής; ή καλύτερα, υπάρχουν χαρακτηριστικά του ιατρού που εμπλέκονται ιδανικά με την εφαρμογή των στωικών διδαγμάτων;

Κάθε ιατρός ως χαρακτήρας οφείλει να είναι ενάρετος, λογικός και ηθικός, να προσφέρει στον συνάνθρωπο του και πολλές φορές αφιλοκερδώς, να πράττει πάντα σύμφωνα με τη συνείδηση του. Δεν μπορεί ένας άνθρωπος που κατακλύζεται από αισθήματα κακίας για τους συνανθρώπους του ή ένας που έχει ως μόνο σκοπό το κέρδος ή ένα άτομο χωρίς συνείδηση, να θεωρείται καλός ιατρός. Ας θυμηθούμε, όπως επισημαίνει η Παπαρρηγοπούλου ότι «για τους στωικούς, αγαθό είναι η αρετή, και στον βαθμό που μετέχουν σε αυτήν οι ενάρετες πράξεις και οι καλοί άνθρωποι. Μπορούμε «να ορίσουμε το αγαθό ως μια παμπεριεκτική ηθική ολότητα εντυπωσιακής εμβέλειας, που στον εαυτό του συμπυκνώνει ότι είναι σύμφωνο με την κατά φύσιν ζωή και ότι μπορεί να προσαρμοστεί άνετα στις αυθεντικές υποκειμενικές προσδοκίες» (Παπαρρηγοπούλου 2020:122-123).

Ένας ιατρός είναι και άνθρωπος και ως τέτοιος δρα και στην εκτέλεση των καθηκόντων του. Για να μπορέσει ένας άνθρωπος να ενεργεί καλά σε όλους τους τομείς της ζωής του και να προσπαθεί συνεχώς να τελειοποιείται ώστε να καταφέρει να γνωρίσει το αγαθό, «χρειάζεται να γνωρίζει», όπως εκτιμά ο Long «σύμφωνα με τον Κικέρωνα και τον Σενέκα, τι είναι ευταξία, κοσμιότητα, συνέπεια και αρμονία» (Long 2003:318). Ο ιατρός οφείλει να συμπεριφέρεται με ευγένεια και κοσμιότητα τόσο στους ασθενείς του, όσο και στους συνεργάτες του, τους συναδέλφους ιατρούς και το παραϊατρικό προσωπικό. Ο

θυμός, είναι ανθρώπινο συναίσθημα και κάποιες φορές είτε από τον υπερβολικό φόρτο εργασίας, είτε από την δυσκολία κάποιων ιατρικών περιστατικών, μπορεί να καταβάλει τον ιατρό. Εδώ υπεισέρχεται η «απάθεια» του στωικού σοφού· το συναίσθημα δεν πρέπει να προτρέπει της λογικής και ειδικά ο θυμός μπορεί να γίνει πολύ κακός σύμβουλος για έναν ιατρό. Όσο και να πιέζεται από τις εξωτερικές συνθήκες, είτε αυτές ονομάζονται δύσκολες συνθήκες εργασίας, σωματική κούραση, ασθενείς μη συνεργάσιμοι, ο ιατρός πρέπει πάντα να διατηρεί την ψυχραιμία του και την φαινομενική «απάθεια» του σοφού. Την ονομάζω «φαινομενική» γιατί πολλές φορές και ο πιο ψύχραιμος ιατρός μπορεί να λυγίσει στην θέα ενός παιδιού που πεθαίνει, να οργιστεί από την «αδικία» που φαίνεται ότι υπάρχει στην Φύση, να λυγίσει, γιατί παρά τις υπεράνθρωπες προσπάθειες του «απώλεσε» έναν ασθενή. Ποτέ όμως δεν πρέπει να εξωτερικεύει τα συναισθήματα του, γιατί αυτό μπορεί να δράσει ως τροχοπέδη στην εξάσκησή των καθηκόντων του, χωρίς να σημαίνει ότι με τις πράξεις του θα δίνει την εικόνα του απαθούς και «αναίσθητου» στον ανθρώπινο πόνο. Η λεπτή ισορροπία μεταξύ των συναισθημάτων και της ορθής εκτέλεσης του καθήκοντος είναι αυτό που θα διαφοροποιήσει τον καλό ιατρό από τον κακό και αυτόματα αντανακλάται και στο περιβάλλον του. Άλλωστε, σύμφωνα με τη στωική φιλοσοφία, όπως επισημαίνει ο Ηλιόπουλος «η ορθή προσέγγιση για τον σοφό είναι ότι δεν πρέπει να ακολουθεί τα συναισθήματα που ενδέχεται να εμφανιστούν, αλλά οφείλει να εκφέρει κρίσεις και να καταλήγει σε συγκαταθέσεις καθ' ομολογία προς τη γνώση που διαθέτει» (Ηλιόπουλος 2020:171).

Όπως προανάφερα, κάποιες φορές στην πορεία της εξάσκησης της ιατρικής, ένας ιατρός μπορεί να «απωλέσει» έναν ασθενή είτε κατά την διάρκεια μιας χειρουργικής επέμβασης, είτε επειδή η ασθένεια είναι τόσο ανίατη που δεν επιδέχεται οποιασδήποτε παρέμβασης, είτε ακόμα και από ιατρικό λάθος. Στις περιπτώσεις αυτές αντιπαραβάλλω το παράδειγμα που αναφέρει ο Long για την προσπάθεια ενός ενάρετου ανθρώπου να σώσει την ζωή ενός παιδιού που κινδυνεύει να πεθάνει από πυρκαγιά στο κρεβάτι του (Long 2003:311). Αν σώσει το παιδί, τότε τα πράγματα θα είναι πολύ καλά, γιατί «από τις προσπάθειες του ενάρετου ανθρώπου να βοηθήσει στην ευτυχία ενός άλλου προέκυψε κάτι καλό· η επιτυχής έκβαση των προσπαθειών του θα επιφέρει ακόμα μεγαλύτερο καλό» (Long 2003:311). Αν όμως δεν τα καταφέρει, τότε δεν πρέπει να νοιώθει λύπη ή τύψεις· «ο ενάρετος άνθρωπος αποδέχεται ότι συμβαίνει χωρίς να αντιδρά συναισθηματικά» (Long 2003:312). Έτσι και ο ιατρός, παρόλο που θα συγκλονισθεί από την απώλεια μιας ανθρώπινης ζωής, το γεγονός αυτό δεν πρέπει να

τον επηρεάσει συναισθηματικά σε βαθμό που να μην μπορέσει να ασκήσει τα καθήκοντα του. Ακόμα και εάν αυτό ήταν το αποτέλεσμα «ιατρικού λάθους» λόγω κακής κρίσης, θα πρέπει στωικά να αντλήσει τα θετικά μηνύματα από το αρνητικό γεγονός και να προχωρήσει, καταβάλλοντας ακόμα μεγαλύτερη προσπάθεια για την ορθή εξάσκηση της ιατρικής και την μη επανάληψη του λάθους στο οποίο υπέπεσε.

Όπως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με τον Long «η αρετή είναι είδος «γνώσης» ή «τέχνης», μια ενιαία διάθεση της ψυχής που μπορεί να αναλυθεί στις τέσσερις πρωταρχικές αρετές: φρόνηση, δικαιοσύνη, εγκράτεια και θάρρος»(Long 2003:314). Ο σωστός ιατρός είναι σώφρων, δρα πάντα με βάση την λογική και όχι το ένστικτο, είναι δίκαιος καθώς αντιμετωπίζει όλους τους ανθρώπους με την ίδια επιμέλεια και επαγγελματική αρτιότητα, ανεξάρτητα φυλής, φύλου ή κοινωνικού «στάτους» και όπως προαναφέρθηκε είναι εγκρατής και αυτάρκης. Δεν επηρεάζεται από τα πάθη του στην εξάσκηση της ιατρικής· ακόμα και εάν θα πρέπει να περιθάλψει το μεγαλύτερο του εχθρό, αυτός θα το κάνει γιατί αυτό επιβάλλει το καθήκον του και ο όρκος που έχει δώσει. Η ελεύθερη βούληση του ιατρού είναι ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό για την ορθή εξάσκηση των καθηκόντων του. Όπως αναφέρει ο Ηλιόπουλος: «Με τη συγκατάθεση που επιτρέπει η ελεύθερη βούληση, ο άνθρωπος καθίσταται κύριος των πράξεων του, ανακτώντας τη δυνατότητα να εξαλείψει το νοητικό σφάλμα που ο ίδιος παράγει ή να το περιορίσει σε μεγάλο βαθμό. Η *voluntas* συνιστά τη μετακίνηση της ψυχής, ώστε να στραφεί προς μια ορισμένη κατεύθυνση. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος του Καλού είναι η θέληση να γίνει κάποιος καλός, δηλονότι η κατ' επιλογή προαιρετική στροφή προς το αγαθό και το Καλό. Κάποια μεταβολή του βουλευτικού προσανατολισμού, κάποια αλλοίωση της θέλησης, υποδηλώνει ότι ο νους υφίσταται μια περιπλάνηση, σαν σκάφος που το άγει στη θάλασσα ο άνεμος» (Ηλιόπουλος 2020:197). «Στο πρόσωπο του σοφού», όπως αναφέρει ο Ηλιόπουλος, «σύμφωνα με τον Σενέκα, ενοποιούνται η γνώση, η θέληση και η σταθερότητα ή αρμονία(υπό την έννοια της συνέπειας και της συνοχής των ενεργειών και των λεγομένων)» (Ηλιόπουλος 2020:198). Ο σοφός ιατρός λοιπόν έχοντας τις γνώσεις για την ασθένεια που έχει να αντιμετωπίσει θα προχωρήσει με θάρρος και θέληση για να την θεραπεύσει. Αν δεν γνωρίζει κάτι θα πρέπει να είναι ειλικρινής προς τον ασθενή που έχει απέναντι του και σταθερός στις ενέργειες του, υπό την έννοια της μη αλλαγής διαγνώσεων και θεραπειών ατεκμηρίωτα, κάτι που μπορεί να έχει επιπτώσεις στον ασθενή του. Η γνώση για του στωικούς είναι μέρος ενός ολόκληρου συστήματος και είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Ζήνωνα, του ιδρυτή της

στωικής σχολής, που παρομοίαζε την γνώση με το σφίξιμο του ενός χεριού πάνω στην κλειστή γροθιά του άλλου, η οποία γροθιά αντιστοιχούσε στην κατάληψιν, ενώ τα λυγισμένα δάκτυλα στη συναίνεση και το απλωμένο χέρι στην αίσθηση (Sharples 2002:50).

Ο ιατρός, όπως προαναφέρθηκε, οφείλει να δρα με βάση την λογική του πρώτα και όχι παρορμητικά. Σύμφωνα με τον Ηλιόπουλο «αυτές είναι και οι δύο συμπεριφορικές επιλογές του στωικού ανθρώπου που επιζητεί τη σοφία: η περίσκεψη και η παρόρμηση. Η παρόρμηση σχετίζεται με τις επιθυμίες και γι' αυτό ο σοφός δεν την επιλέγει, ενώ η περίσκεψη σχετίζεται με την αρετή και το λογικό πνεύμα και αποτελεί τη μόνιμη, σταθερή, ιδεώδη κατάσταση του, εκείνη που του αποδίδει την ελευθερία του» (Ηλιόπουλος 2020:257). Προσπαθώντας να διαγνώσει από τι πάσχει ο ασθενής με βάση τα συμπτώματα του και χρησιμοποιώντας στο έπακρο την επιστημονική του γνώση, ο ιατρός εφαρμόζει στην καθημερινότητα του ακόμα μια αρχή των στωικών· ότι «κάθε συμβάν πρέπει να έχει και μια αιτία» (Long 2003:263). Φυσικά αυτό γίνεται όχι υπό την έννοια της απόλυτης πίστης στη Φύση και στην «ειμαρμένη», όπως την εννοούσαν οι στωικοί, αλλά υπό την έννοια της «ανακάλυψης» της αιτίας των συμπτωμάτων του ασθενούς με βάση την έρευνα και την επιστημονική τεκμηρίωση.

Όπως παρατηρούν οι Windelband & Heimsöeth «Οι στωικοί φρονούσαν ότι σύμφωνη με τη φύση είναι κατ' ανάγκην η ζωή που είναι σύμμετρη με την ανθρώπινη φύση, με την ουσία του ανθρώπου· και μάλιστα τόσο με την ευρύτερη έννοια ότι η ηθικότητα συμπίπτει με την γνήσια, την τέλεια ανθρωπιά και λογικότητα, που ισχύει εξίσου για όλους τους ανθρώπους, όσο και με τη στενότερη άποψη, ότι κάθε επιμέρους άτομο, εκπληρώνοντας την εντολή της φύσης, ξεδιπλώνει παράλληλα και τον εσώτερο πυρήνα της ατομικής ουσίας του... Την ύψιστη σοφία την έβρισκαν οι στωικοί, στην ικανότητα του ενάρετου μέσα στις εναλλαγές του βίου του να διαφυλάσσει την ολοκληρωτική συμφωνία με τον εαυτό του, που είναι και η αληθινή δύναμη του χαρακτήρα του» (Windelband & Heimsöeth 2018:201). Μια ζωή σύμφωνα με τους κανόνες της αρετής, θα βοηθήσει το άτομο να αντιδρά στις κακουχίες της ζωής και να βγαίνει αλώβητο από αυτές (Παπαρηγοπούλου 2020:124).

Εν κατακλείδι, ο κατάλληλος ιατρός σύμφωνα με τη στωική φιλοσοφία θα προσπαθήσει εκτελώντας το καθήκον του ως ενάρετο και ηθικό άτομο, υποκινούμενος πάντοτε από

την λογική και όχι παρορμητικά από το συναίσθημα, με πραότητα, ψυχραιμία και γιατί όχι και ενσυναίσθηση (θεωρώ ότι θα μπορούσε να ενταχθεί έμμεσα στην ιδεαλιστική πλευρά της φιλοσοφίας τους) να πράξει το Καλό, που είναι η ίαση και η βοήθεια προς τον ασθενή του. Συμπεριφέρεται πάντα με εγκράτεια, έχει αυτοσυνειδησία και δεν επηρεάζεται από τις αντιξοότητες που θα προκύψουν, τόσο στην προσωπική του ζωή, όσο και στην εκτέλεση των καθηκόντων του. Ο σπουδαίος ιατρός είναι ένας μικρός «στωικός σοφός» που δρα όμως μέσα στην κοινωνία και προσφέρει αέναα και αλτρουιστικά τις υπηρεσίες του μέχρι το τέλος του βίου του.

6.4 Η παρακαταθήκη των στωικών στον σύγχρονο κόσμο

Οι στωικοί φιλόσοφοι προσπάθησαν, και από την επίδραση που έχουν μέχρι σήμερα, φαίνεται να το κατάφεραν, μέσα από τη διδασκαλία που προαναφέρθηκε όσο πιο περιληπτικά ήταν εφικτό (γιατί είναι αδύνατον να αναφερθεί και να αναλυθεί όλη η φιλοσοφία των στωικών στα πλαίσια μιας μεταπτυχιακής διατριβής), να βοηθήσουν το σύγχρονο τους άνθρωπο, τόσο της ταραγμένης Ελληνιστικής, όσο και της Ρωμαϊκής περιόδου οπλίζοντας τον με υπομονή, εγκαρτέρηση και θάρρος για την αντιμετώπιση τόσο των δυσκολιών της καθημερινής του ζωής, όσο και της ασθένειας, αλλά και του φόβου του θανάτου που караδοκούσε. Η προσπάθεια του ανθρώπου, να ζήσει σύμφωνα με την φύση για να καταφέρει τελικά να φτάσει το τέλειο αγαθό, την αρετή και να ευδαιμονεί, πάντα διαμέσου του ορθού λόγου, τα χαρακτηριστικά του στωικού σοφού, με πρωταρχικό την αταραξία ή την απάθεια σε όλες τις «επιθέσεις» των παθών που μπορεί να συναντήσει κανείς στην ζωή του και η παρότρυνση των στωικών να προσπαθεί ο απλός άνθρωπος, ανεξάρτητα από την κοινωνική του θέση να «μυμηθεί» τον σοφό, καθώς και η θεωρία τους για την «οικείωση» και την «κοσμόπολη» φαίνεται ότι έβαλαν τα θεμέλια για να αναπτυχθούν διάφορες μεταγενέστερες θεωρίες, που βοήθησαν και βοηθούν τον άνθρωπο στην αντιμετώπιση διάφορων δύσκολων καταστάσεων, αλλά και ηθικών κρίσεων που μπορεί να συναντήσει.

Η ηθική μας νόηση είναι η ικανότητα μας να κατανοούμε τους ηθικούς κανόνες και τις θεωρίες και να τους εφαρμόσουμε στην πράξη όταν αυτό χρειάζεται. Σύμφωνα με τον Βιρβιδάκη «η ηθική δεν είναι απομονωμένη από άλλα παραδοσιακά πεδία του

φιλοσοφικού στοχασμού, ούτε τα πλέον θεωρητικά» (Βιρβιδάκης2009:11). Τις τελευταίες δεκαετίες έχει αρχίσει να αναπτύσσεται και η πειραματική φιλοσοφία, που σκοπό έχει μέσα από τον σχεδιασμό διαφόρων πειραμάτων να «κατεβάσει τους φιλόσοφους από τον θρόνο τους», να σταματήσουν πια να είναι οι «φιλόσοφοι της πολυθρόνας» (armchair philosophers) και να βοηθήσουν πρακτικά τον κόσμο. Ότι ακριβώς είχαν επιδιώξει και οι στωικοί στην δική τους εποχή.

Η θεωρία των στωικών για την κοσμόπολη, θυμίζει έντονα τις προσπάθειες που γίνονται τα τελευταία χρόνια για την εφαρμογή μιας Παγκόσμιας Βιοηθικής, που θα διέπει όλα τα κράτη της Υψηλίου (ή τουλάχιστον τα περισσότερα). Η ανάγκη για αυτό φάνηκε με την πανδημία που βιώνουμε εδώ και δύο χρόνια, η οποία έχει κοστίσει την ζωή σε χιλιάδες ανθρώπους και έχει συνταράξει συθέμελα όλα τα συστήματα Υγείας ανά το Παγκόσμιο. Η σύσταση κανόνων για μια κοινή αντιμετώπιση μιας τόσο μεγάλης κρίσης είναι πιο επιτακτική από ποτέ. Οι στωικοί μέσα από τις διδαχές τους για υπομονή και εγκράτεια ακόμα και ενώπιον της πιο δύσκολης κατάστασης, όπως αυτή που ακόμα βιώνουμε, μπορεί να γίνουν ο φωτεινός φάρος που θα οδηγήσουν τον άνθρωπο στην κάθαρση.

Οι ιατροί που καθημερινά αντιμετωπίζουν τόσο το θαύμα της ζωής μέσα από την γέννηση, όσο και το θάνατο, καλούνται σήμερα να παλέψουν περισσότερο από ποτέ, όχι μόνο με τις συνήθεις ασθένειες που υπήρχαν ανέκαθεν, αλλά και με την πανδημία. Τοποθετώντας τις στωικές διδαχές στην καθημερινότητα τους και προσπαθώντας να τις εφαρμόσουν σε πράξη, έχοντας λογική, συνείδηση και θάρρος και πράττοντας πάντα σύμφωνα με τον Ιπποκράτειο όρκο που έχουν δώσει, θα καταφέρουν να προσεγγίσουν το «τέλειο» αγαθό των στωικών· την αρετή. Και αφού γίνουν ενάρετοι, η ευδαιμονία - ευτυχία-ηθική ικανοποίηση-θα γίνει αναπόσπαστο μέρος της ζωής τους.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Είναι πραγματικά εντυπωσιακό το πώς οι διδαχές του Αριστοτέλη και των Στωικών φιλοσόφων, τόσες χιλιάδες χρόνια πριν, μπορούν να εφαρμοστούν στη σημερινή εποχή τόσο στην Ιατρική, όσο και στην καλύτερη λειτουργία των συστημάτων Υγείας. Η φρόνηση και η λογική που πρέπει να χαρακτηρίζουν το σύγχρονο ιατρό στην όσο το δυνατόν καλύτερη εξάσκηση της ιατρικής, με μόνο στόχο την καλύτερη εξυπηρέτηση του ασθενούς και της κοινωνίας γενικότερα, για να μπορεί να είναι λειτουργικός και να προσφέρει τόσο στην οικογένεια του, αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, είναι από τις παρακαταθήκες που άφησαν οι αρχαίοι φιλόσοφοι.

Η προσπάθεια επίτευξης του Αγαθού, σύμφωνα με την Αριστοτελική φιλοσοφία, με τελικό στόχο την ανθρώπινη ευδαιμονία, έχει ως βασική προϋπόθεση την ύπαρξη της υγείας του ανθρώπου, γιατί χωρίς αυτήν δεν θα μπορεί ο άνθρωπος να απολαύσει όλα τα υπόλοιπα αγαθά που θα τον οδηγήσουν στην ευδαιμονία, και αυτό επισημαίνεται από τον Αριστοτέλη. Η παρουσία δίκαιων και ηθικών πολιτικών προσώπων είναι ακόμα κάτι που υποστηρίζει σθεναρά ο Αριστοτέλης, και αυτό έχει αντίκτυπο στη σύγχρονη εποχή. Τα άτομα που σχεδιάζουν και εφαρμόζουν πολιτικές για την Υγεία, πρέπει πρώτα από όλα να μπορούν να κατανοήσουν τις ανάγκες του απλού ανθρώπου και με ευαισθησία και καλοσύνη να ενσκήψουν στα προβλήματα που αντιμετωπίζει προσπαθώντας να επιτύχουν την ορθότερη και δικαιότερη εφαρμόσιμη λύση. Οι στωικοί φιλόσοφοι μέσα από τον ιδεαλισμό τους προσπάθησαν να βοηθήσουν το σύγχρονο τους άνθρωπο και οι διδαχές τους είναι και σήμερα πιο επίκαιρες από ποτέ. Η «στωική» αντιμετώπιση οποιουδήποτε προβλήματος μπορεί να προκύψει τόσο στην καθημερινή ζωή του ανθρώπου, όσο και ανά το παγκόσμιο, όσο και η θεωρία της οικείωσης και της κοσμοπόλης προβάλλουν περίτρανα έννοιες γνωστές μεν, αλλά όχι τόσο εφαρμόσιμες παγκόσμια, την έννοια της ισότητας και της ίσης πρόσβασης όλων ανεξαιρέτως των ανθρώπων σε υπηρεσίες υγείας και μοντέρνες θεραπευτικές μεθόδους. Οι πτωχές χώρες του τρίτου κόσμου στερούνται πολλές φορές βασικών ανθρωπίνων αγαθών και είναι καιρός, εφαρμόζοντας στην πράξη τις διδαχές των αρχαίων φιλοσόφων, να αλλάξει αυτή η πρακτική και πολιτική.

Η Αριστοτελική «μεσότητα» σε συνδυασμό με την αταραξία, αλλά και τον ιδεαλισμό της Στωικής φιλοσοφίας, καθίστανται απαραίτητα στον σύγχρονο ιατρικό κόσμο για να

βοηθήσουν τον ταλαιπωρημένο άνθρωπο να εξέλθει από το τέλμα όχι μόνο της σωματικής ασθένειας, αλλά και το ψυχολογικό τέλμα στο οποίο παγιδεύτηκε λόγω της πανδημίας. Ο πόλεμος με τον «αόρατο εχθρό» που βιώνουμε τα τελευταία δύο χρόνια δεν έχει λήξει ακόμα και για τον λόγο αυτό πρέπει οι άνθρωποι ανά τον κόσμο να είναι έτοιμοι για να συνεχίσουν την μάχη. Όπως οι στωικοί βοήθησαν με τις διδαχές τους το σύγχρονο τους άνθρωπο να επιβιώσει μέσα από τις ταραγμένες εποχές που ζούσε, έτσι και ο σημερινός άνθρωπος κρατώντας ως σηματοδότη τις αρχαίες διδαχές θα κατορθώσει να ανταπεξέλθει.

Τα σύγχρονα μέσα που διαθέτει ο ιατρός και οι νέες τεχνολογίες που του παρέχει η φαρέτρα της βιοτεχνολογίας, καθώς και οι άπειρες φαρμακευτικές και χειρουργικές δυνατότητες που υπάρχουν σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της Βιοηθικής, αλλά και την προσπάθεια που γίνεται αέναα από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας για την παροχή υπηρεσιών Υγείας και στις φτωχότερες χώρες του πλανήτη μας, τον καθιστούν πιο ικανό από ποτέ να εφαρμόσει ενάρετα την ιατρική, ώστε όλοι οι άνθρωποι να μπορούν να απολαμβάνουν ένα από τα πιο σημαντικά αγαθά· την Υγεία.

Τελειώνοντας, να αναφέρω τα λόγια του Reinhold Niebuhr (θεολόγος στο πανεπιστήμιο Columbia), που είναι πιο επίκαιρα από ποτέ: «Είναι η δυνατότητα των ανθρώπων να πράττουν το καλό, ό,τι κάνει την ηθική μελέτη των βιολογικών επιστημών επιθυμητή και είναι η δυνατότητα των ανθρώπων να πράττουν το κακό, ό,τι την κάνει να είναι απαραίτητη».

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, μτφ Δημήτριος Λυμπουρδής (2006). *Βιβλία Α'-Κ'*.

Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος.

Βιρβιδάκης Στέλιος (2009). *Η Υφή της Ηθικής Πραγματικότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Leader Books.

Δραγώνα Μονάχου Μυρτώ (2018). *Η Σπουδαιότητα και η Πολυδιάστατη Επικαιρότητά της Στωικής Φιλοσοφίας*. (<http://classrhet-drama.kalamata.oup.gr/wp-content/uploads/2018/02/dragonamonahou.pdf>).

Δραγώνα Μονάχου Μυρτώ (1995). *Σύγχρονη Ηθική Φιλοσοφία, Ο Αγγλόφωνος Στοχασμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Δραγώνα Μονάχου Μυρτώ (1986). *Φιλοσοφία και Ανθρώπινα Δικαιώματα, τόμος Α*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Ηλιόπουλος Ι. Παναγιώτης (2020). *Η Πολιτική Φιλοσοφία στο Έργο του Σενέκα*. Αθήνα: Εκδόσεις Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα.

Ηλιόπουλος Ι. Παναγιώτης (2010). Το Πρόβλημα της Αλληλεξάρτησης Ψυχής και Σώματος κατά τον Αριστοτέλη. *Φιλοσοφία και Παιδεία*, 58,16-20.

Κάλφας Βασίλης (2015). *Η Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα(www.kallipos.gr)

Κόντος Παύλος (2018). *Τα Δύο Ευ της Ευτυχίας, Εισαγωγή στα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη*. Ηράκλειο :Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Κώδικας Ιατρικής Δεοντολογίας (2005). *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας*, τεύχος πρώτο, αρ. φύλλου 287, νόμος υπ' αριθ.3418.

Μιχαηλίδης Π. Κώστας (1999). *Αρχαία Κυπριακή Γραμματεία, Ζήνων ο Κιτιεύς*. Λευκωσία: Εκδόσεις Ιδρύματος Αναστάσιου Λεβέντη.

Νικολαΐδου Έλσα (2021). *Φιλοσοφία για Όλους*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Παπαδής Ι. Δημήτρης (2001). *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*. Αθήνα: Εκδόσεις Ινστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα.

Παπαρρηγοπούλου Ελένη-Χρυσής (2020). *Στωική Φιλοσοφία της Θρησκείας*. Αθήνα :Εκδόσεις Πεδίο.

- Πελεγρίνης Ν. Θεοδόσιος (2015). *Οι Πέντε Εποχές της Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Πεντζοπούλου-Βαλαβά Τερέζα (1998). *Προβολές στον Αριστοτέλη*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος.
- Πρωτοπαπαδάκης Δ. Ευάγγελος (2003). *Η Ευθανασία Απέναντι στη Σύγχρονη Βιοηθική*. Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Ε.Ε.
- Χέγκελ Γκέοργκ (2013). *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, μτφ Σταμάτης Γιακουμής. Αθήνα: Εκδόσεις Ανοικτή Βιβλιοθήκη.
- Annas Julia (2000). *Αρχαία Φιλοσοφία, μια Σύντομη Εισαγωγή*, μτφ Γιάννης Αβραμίδης. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θύραθεν.
- Botsford & Robinson (2015). *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, μτφ Σωτήριος Ε. Τσιτσώνης. Αθήνα : Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.
- Cardona J.A. (2019). *Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Κυνικοί και Σκεπτικιστές*, μτφ. Νάσος Κυριαζόπουλος. Αθήνα : Εκδόσεις Radnet.
- Grayling A. C. (2021). *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, μτφ. Πέτρος Γεωργίου. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Irvine B. William (2020). *Οδηγός για την Καλή Ζωή, η Αρχαία Τέχνη της Στωικής Χαράς*, μτφ Αντωνία Γουναροπούλου. Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος.
- Irwin Terence (2005). *Η Κλασική Σκέψη*, μτφ Γιάννης Βογιατζής. Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπον.
- Kullmann Wolfgang (2003). *Η Πολιτική Σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφ Α. Ρεγκάκος. Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.
- Long A.A (2003). *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία*, μτφ. Στυλιανός Δημόπουλος και Μυρτώ Δραγώνα Μονάχου. Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.
- Mosse Claude (1990). *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Φοίβος Αρβανίτης. Αθήνα: Εκδόσεις Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε.
- Rachels James (2012). *Στοιχεία Ηθικής Φιλοσοφίας*, μτφ. Ξενοφών Μπαμιατζόγλου. Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ.
- Rapp Christof (2001). *Εισαγωγή στον Αριστοτέλη*, μτφ. Ηλίας Τσιριγκάκης. Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ.
- Ross W. D. (2010). *Αριστοτέλης*, μτφ. Μαριλίζα Μήτσου. Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.

Sharples R. W (2002). *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί.*, μτφ. Μαρίνα Λυπουρλή και Γιάννης Αβραμίδης. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θύραθεν.

Schofield Malcolm (1997). *Η Στωική Ιδέα της Πόλης*, μτφ. Χλόη Μπάλλα. Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.

Windelband W & Heimsoeth H (2018). *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας, Α' τόμος*, μτφ. Ν.Μ Σκουτερόπουλος. Αθήνα : Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.

Wolff Fransis (1995). *Ο Αριστοτέλης και η Πολιτική*, μτφ. Κώστας Ν. Πετρόπουλος. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Adkins A.W.H. (1984). The Connection between Aristotle's Ethics and Politics. *Political Theory*, vol 12,1,29-49.

[Aristotle \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\) \(2020\)](#)

Eliopoulos Panos (2015). Seneca on Virtue as Psychological Therapy and the Causes of Passions. *Philosophical Inquiry*, vol 39,2,49-56.

Eliopoulos Panos (2014). The Stoic Cosmopolitanism as a Way of Life. *Dialogue and Universalism*, vol XXIV,3,30-35.

Eliopoulos Panos (2011). Aristotle and the Stoics on Friendship: Borderlessness, Hospitality and the Community. *Annales De L' Universite' De Craivova, Serie Philosophie*, no.27,1,5-19.

Flower Rod (2004). Lifestyle Drugs: Pharmacology and the Social Agenda. *Trends in Pharmacological Sciences*, no.4,182-185.

Inwood Brad (2003). *The Cambridge Companion to the Stoics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Long A.A. (2001). *Stoic Studies*. California: University of California Press, Ltd.

Moutsopoulos E.& Protopapas-Marneli M. (2018). *Aristotle, Timeless and Scientifically Timely*. Athens: Academy of Athens, Research Center for Greek Philosophy.

Protopadakis D. Evangelos (2019). *From Dawn till Dusk. Bioethical Insights into the Beginning and the End of Life*. Berlin: Logos Verlag Berlin GmbH.

Protopadakis D. Evangelos (2010). Should the Baby Live? Abortion and Infanticide: When Ontology Overlaps Ethics and Peter Singer Echoes the Stoics. *Ancient Culture*,

European and Serbian Heritage. Series 'Antiquity and Modern world'. Novi Sad: Scientific Publications,173-183.

Sorabji Richard (1974). Body and Soul in Aristotle.*Philosophy*,49,63-89.

[Stoicism \(Stanford Encyclopedia of Philosophy\) \(2018\)](#)